گلستان

باب سوم

حکایت ۱ - خوانندۂ مغربی در صف بزازان حلب می گفت
ای خداوندان نعمت! اگر شما را انصاف بودی و ما را قناعت
رسم سوال از جهان برخاستی۔ **قطعہ**

ای قناعت! توانگرم گردان — کہ ورای تو ہیچ نعمت نیست
کنج صبر اختیار لقمان ست — ہرکرا صبر نیست حکمت نیست

حکایت ۲ - دو امیرزادہ بودند در مصر۔ یکی علم آموختی و
دیگری مال اندوختی۔ این علامۂ عصر شد۔ و آن عزیز مصر
پس توانگر بچشم حقارت در فقیہ نظر کرد و گفت۔ من بسلطنت رسیدم

و تو همچنان در مسکنت بماندی۔ گفت اے برادر! شکرِ نعمتِ باری تعالیٰ مرا همی باید گفتن۔ که میراثِ پیغمبران یافتم۔ یعنی علم۔ و تو میراثِ فرعون یعنی ملکِ مصر۔

مثنوی

من آن مورم که در پایم بمالند   نه زنبورم که از نیشم بنالند
چگونه شکرِ این نعمت گزارم   که زورِ مردم آزاری ندارم

حکایت ۳ - درویشے را دیدم که در آتشِ فاقه می سوخت و خرقه بر خرقه می دوخت۔ و تسکینِ خاطرِ خود را می گفت۔

بیت

بنانِ خشک قناعت کنیم و جامهٔ دلق + که بارِ محنتِ خود به ز بارِ منتِ خلق

کسے گفتش۔ چه نشینی؟ که فلان درین شهر طبعے کریم دارد و کرمے عمیم۔ میان بخدمتِ آزادگان بسته است و بر در دلها نشسته۔ اگر بر صورتِ حالت چنانکه هست وقوف یابد۔ پاسِ خاطرِ عزیزت را منت دارد۔ و غنیمت شمارد۔ گفت۔ خاموش۔ که در گرسنگی مردن به که حاجت پیشِ کسے بردن

قطعه

هم رقعه دوختن به و الزامِ کنجِ صبر   کز بهرِ جامه رقعه بر خواجگان نوشت

حقا که با عقوبت دوزخ برابر است   رفتن بپای مردی همسایه در بهشت

حکایت ۴ - یکے از ملوک عجم طبیبے حاذق بخدمت مصطفیٰ (صلی اللہ علیہ وسلم) فرستاد۔ سالے در دیار عرب بود کسے بتجربتے پیش او نیامد و معالجتے نخواست روزے پیش پیغمبر (صلی اللہ علیہ وسلم) آمد وگلہ کرد کہ مرا برائے معالجت اصحاب فرستادہ اند و کسے درین مدت التفاتے نکرد تا خدمتے کہ براین بندہ معین ست بجا آورد۔ رسول صلعم فرمود کہ این طائفہ را طریقے ست کہ تا ایشان را گرسنگی غالب نشود چیزے نخورند۔ و ہنوز اشتہا باقی بود کہ دست از طعام بدارند۔ حکیم گفت ہموجب تندرستی ہمین ست۔ زمین خدمت ببوسید و برفت

مثنوی

سخن آنگہ کند حکیم آغاز   یا سر انگشت سوئے لقمہ دراز

کہ ز ناگفتنش خلل زاید   یا ز ناخوردنش بجان آید

لاجرم حکمتش بود گفتار   خوردنش تندرستی آرد بار

حکایت ۵ - در سیرت اردشیر بابکان آمدہ است - کہ حکیم عرب را پرسید کہ روزے چہ مقدار باید خوردن؟ گفت صد درم سنگ کفایت کند۔ گفت - این مقدار چہ قوت دہد؟ حکیم گفت

هٰذَا الْمِقْدَارُ يَحْمِلُكَ وَمَا زَادَ عَلٰى ذٰلِكَ فَاَنْتَ حَامِلُهٗ یعنی
این قدر ترا برپاے دارد - و هرچه برین زیاده کنی تو حمّال آنی

بیت

خوردن براے زیستن و ذکر کردن ست　　تو معتقد که زیستن از بهر خوردن ست

حکایت ٦ - دو درویش خراسانی در ملازمت صحبت یکدگر
سیاحت کردندے - یکے ضعیف بود که روزه داشتے و بعد از دو شب
افطار کردے و دیگرے قوی که روزے سه بار خوردے قضا را بر در
شهرے بتهمت جاسوسی گرفتار آمدند - و هر دو را حبس کردند و در زندان
بگل برآوردند بعد از دو هفته معلوم شد که بیگناه اند - در بگشادند
قوی را دیدند مرده و ضعیف جان بسلامت برده - درین عجب ماندند
حکیمے گفت اگر برخلاف آن بودے تعجب بودے زیرا که این بسیار
خوار بود - طاقت بینوائی نیاورد - و بسختی هلاک شد و آن دیگر خویشتن
دار بود - بر عادت خود صبوری کرد - و بسلامت ماند

قطعه

چو کم خوردن طبیعت شد کسے را　　چو سختی پیشش آید - سهل گیرد

وگر تن پرورست اندر فراخی   چو تنگی بیند از سختی بمیرد

بیت

تنور شکم دم بدم تافتن   مصیبت بود روز نایافتن

حکایت ۷ - یکے از حکما پسر را نہی کردے از خوردن بسیار که سیری شخص را رنجور کند - گفت - اے پدر! گرسنگی مردم را بکشد نشنیدہ؟ که ظریفان گفته اند - که بسیری مردن بہ که بگرسنگی جان سپردن پدر گفت - اندازه نگهدار - قوله تعالیٰ کُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا

بیت

نه چندان بخور کز دهانت بر آید   نه چندانکه از ضعف جانت بر آید

قطعه

با آنکه در وجود طعام ست حظ نفس   رنج آورد طعام که بیش از قدر بود
گر گلشکر خوری بتکلف زیان بود   ور نان خشک دیر خوری گلشکر بود

حکایت ۸ - رنجورے را گفتند که دلت چه می خواهد؟ گفت آنکه دلم چیزے نخواهد -

بیت

معده چو پر گشت و شکم درد خاست   سود ندارد همه اسباب راست

حکایت ۹ ۔ بقالے را درمے چند بر صوفیان گرد آمدہ بود۔ هر روز مطالبہ کردے وسخنہائے با خشونت گفتے۔ اصحاب از تعنّت او خستہ خاطر ہمی بودند۔ وجز تحمل چارہ نبود۔ صاحبدلے بشنید۔ بخندید وگفت۔ نفس را وعدہ دادن بطعام آسان ترست کہ بقال را بدرم

قطعہ

ترک احسان خواجہ اولے تر ‏ ‏ ‏ ‏ کاحتمال جفائے بوابان
بتمنائے گوشت مردن بہ ‏ ‏ ‏ ‏ کہ تقاضائے زشت قصابان

حکایت ۱۰ ۔ جوانمردے را در جنگ تاتار جراحتے ہولناک رسید کسے گفتش۔ فلان بازرگان نوشدارو دارد۔ اگر بخواہی باشد کہ قدرے بدہد۔ وگویند کہ آن بازرگان بہ بخل چنان معروف بود کہ حاتم طائی بسخا۔

بیت

گر بجائے نانش اندر سفرہ بودے آفتاب ‏ ‏ ‏ ‏ تا قیامت روز روشن کس ندیدے در جہان

جوانمرد گفت۔ نوشدارو ازوے نخواہم کہ بدہد یا نہ دہد منفعت کند یا نکند بارے خواستن ازو زہر کشندہ است

بیت

ہرچہ از دونان بمنّت خواستی ‏ ‏ ‏ ‏ در تن افزودی واز جان کاستی

حکما گفته اند۔ اگر آب حیات فروشند۔ فی المثل۔ بآبروئے دانا نخرد که مردن بعلت بہ از زندگانی بذلت۔

بیت

اگر حنظل خوری از دست خوشخوئے / بہ از شیرینی از دست ترش روئے

حکایت ۱۱۔ یکے از علما خورندہ بسیار داشت۔ و کفاف اندک با یکے از بزرگان کہ حسنِ ظن بلیغ در حق او داشت۔ حالِ خود بگفت۔ روے از توقعِ او درہم کشید۔ و تعرضِ سوال از اہل ادب در نظرش قبیح آمد۔

قطعہ

ز بخت روے ترش کردہ پیش یار عزیز / مرو کہ عیش برو نیز تلخ گردانی
بحاجتے کہ روی تازہ رو و خندان رو / فرو نبندد کارِ گشادہ پیشانی

آوردہ اند کہ در وظیفۂ او زیادت کرد و از ارادت کم۔ پس از چند روز چون بر قرارِ معہودش ندید گفت

شعر

بِئْسَ الْمَطَاعِمُ حِیْنَ الذُّلِّ تَکْسِبُہَا / اَلْقِدْرُ مُنْتَصِبٌ وَالْقَدْرُ مَخْفُوْضٌ

بیت

نانم افزود و آبرویم کاست / بے نوائی بہ از مذلت خواست

حکایت ۱۲۔ درویشے را ضرورتے پیش آمد۔ کسے گفتش فلان

نعمت بقیاس دارد۔ اگر بر حاجت توقف باید۔ ہمانا کہ در قضائے آن توقف روا ندارد۔ گفت من او را نمیدانم۔ گفت منت رہبری کنم و ستش گرفت و بمنزلِ آن شخص درآورد۔ درویش یکے را دید لب فروہشتہ و ابرو بہم کشیدہ و تند و ترش نشستہ۔ برگشت و سخن نہ گفت۔ کسے گفتش؟ چہ گفتی۔ و چہ کردی۔ گفت عطائے او بلقائے او بخشیدم۔

قطعہ

مبر حاجت بنزدیک ترش رو ۔۔۔ کہ از خوئے بدش فرسودہ گردی

اگر گوئی۔ غمِ دل با کسے گوئے ۔۔۔ کہ از رویش بنقد آسودہ گردی

حکایت ۱۴۔ سالے در اسکندریہ خشک سالی پدید آمد چنانکہ عنانِ طاقتِ درویشان از دست رفتہ بود۔ و درہائے آسمان بزمین بستہ و فریاد اہلِ زمین بہ آسمان در پیوستہ

قطعہ

نماند جانور از وحش و طیر و ماہی و مور ۔۔۔ کہ بر فلک نشد از نامرادی افغانش

عجب کہ دودِ دلِ خلق جمع می نشود ۔۔۔ کہ ابر گردد و سیلاب دیدہ بارانش

زرشت خوئے دران سال مخنثے بیگران دانشت تنگدستان را زر و سیم داد و مسافران را سفرہ نہادے گروہے درویشان کہ از جورِ فاقہ بجان آمدہ

بودند - آہنگِ دعوتِ او کردند و بمن مشاورت آوردند - سر از موافقتِ ایشان باز زدم و گفتم -

قطعه

نخورد شیرِ نیم خوردهٔ سگ   ور بسختی بمیرد اندر غار

تن به بیچارگی و گرسنگی   بنه - و دست پیشِ سفله مدار

گر فریدون شود بہ نعمت و جاه   بے ہنر را بہیچ کس مشمار

پرنیان و نسیج بر نا اہل   لاجورد و طلاست بر دیوار

حکایت ۱۴ - حاتم طائی را گفتند - از خود بزرگ ہمت تر در جہان کسے دیدہ - گفت - بلے روزے چہل شتر قربان کردہ بودم و امرائے عرب را طلب نمودہ - ناگاہ بحاجتے بگوشۂ صحرا رفتم - خار کشے را دیدم پشتۂ خار فراہم آوردہ - گفتم - بمہمانیٔ حاتم چرا نروی؟ کہ خلقے بر سماطِ او گرد آمدہ اند - گفت

بیت

ہر کہ نان از عملِ خویش خورد   منتِ حاتمِ طائی نبرد

من او را بہمت و جوانمردی برتر از خود دیدم -

حکایت ۱۵ - موسیٰ (علیہ السلام) درویشے را دید کہ از برہنگی بریگ اندر شدہ گفت - اے موسیٰ! دعا کن تا حق تعالیٰ

مرا کفافے دهد موسیٰ دعا کرد و برفت - پس از چند گاهے دیدش گرفتار
و خلقے برو گرد آمده - گفت این را چه حالت ست؟ گفتند خمر خورده است
و عربده کرده و یکے را کشته اکنون قصاص فرموده اند

نظم

گربهٔ مسکین اگر پر داشتے — تخم گنجشک از جهان برداشتے

بیت

عاجز باشد که دست قدرت یابد — برخیزد و دست عاجزان برتابد

موسیٰ علیه السلام بحکمت جهان آفرین اقرار کرد و از تجاسر خویش
استغفار -
قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰی وَلَوْ بَسَطَ اللّٰهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهٖ لَبَغَوْا
فِی الْاَرْضِ -

شعر

مَاذَا اَخَاضَكَ يَا مَغْرُوْرُ فِی الْخَطَرِ — حَتّٰى هَلَكْتَ فَلَيْتَ النَّمْلُ لَمْ يَطِرِ

نظم

سفله چو جاه آمد و سیم و زرش — سیلی خواهد بحقیقت سرش
آن نشنیدی که حکیمے چه گفت — مور همان به که نباشد پرش

حکایت پدر را عسل بسیار است اما پسر گرمی دار است

بیت

آنکس که توانگرت نمی‌گرداند ‌ ‌ ‌ ‌ او مصلحت تو از تو بهتر داند

حکایت ۱۶ - اعرابی را دیدم در حلقهٔ جوهریان بصره حکایت می کرد که وقتی در بیابانی راه گم کرده بودم - و از زاد و با من چیزی نمانده دل بر هلاک نهادم ناگاه کیسهٔ یافتم پر از مروارید - که هرگز آن ذوق و شادی فراموش نکنم که پنداشتم که گندم بریان است و باز آن تلخی و ناامیدی چون معلوم کردم که مروارید است -

قطعه

در بیابان خشک و ریگ روان ‌ ‌ ‌ ‌ تشنه را در دهان چه دُر چه صدف

مرد بی توشه کاوفتاد از پا ‌ ‌ ‌ ‌ در کمربند او چه زر چه خزف

حکایت ۱۷ - یکی از عرب در بیابان از غایت تشنگی می گفت

شعر

یَا لَیْتَ قَبْلَ مَنِیَّتِی یَوْمًا اَفُوزُ بِمُنْیَتِی ‌ ‌ ‌ ‌ نَهْرًا تَلَاطَمُ رُکْبَتِی فَاَظَلُّ اَمْلَأُ قِرْبَتِی

همچنین در قاع بسیط مسافری راه گم کرده - و قوت و قوتش بآخر آمده و درمی چند بر میان داشت بسیار بگردید - راه بجائی نبرد و بسختی هلاک شد - طائفهٔ برسیدند - درمها را دیدند پیش رویش نهاده و بر

خاک بنشسته۔

قطعه

گر همه زر جعفری دارد ‌ ‌ ‌ مرد بے توشه بر نگیرد گام
در بیابان فقیر گرسنه را ‌ ‌ ‌ شلغم پخته به ز نقرهٔ خام

حکایت ۱۸ - هرگز از جورِ زمان نه نالیده بودم و از گردشِ آسمان روے درهم نه کشیده۔ مگر وقتے که پایم برهنه بود و استطاعتِ پاے پوشے نداشتم بجامع کوفه در آمدم دلتنگ یکے را دیدم که پاے نداشت شکرِ نعمتِ حق بجا آوردم۔ و بر بے کفشی صبر کردم

قطعه

مرغِ بریان بچشمِ مردمِ سیر ‌ ‌ ‌ کمتر از برگِ ترّه بر خوان ست
وانکه را دستگاه و قدرت نیست ‌ ‌ ‌ شلغمِ پخته مرغِ بریان ست

حکایت ۱۹ - یکے از ملوک با تنے چند از خاصان در شکارگاهے زمستان از شهر دور افتاد۔ شب در آمد از دور دهے دیدند ویران و خانهٔ دهقانے دران۔ ملک گفت شب انجا رویم تا زحمتِ سرما کمتر باشد۔ یکے از وزرا گفت۔ لایقِ قدرِ بلندِ پادشاه نباشد بخانهٔ دهقانے رکیک التجا کردن۔ همین جا خیمه زنیم و آتش برفروزیم

دہقان را خبر شد۔ ماحضرے ترتیب کرد و پیش سلطان حاضر
آورد و زمین خدمت بوسید و گفت قدر بلند سلطان بہ نزول
کردن۔ در خانۂ دہقان نازل نشدے ولیکن نخواستند تا
قدر دہقان بلند شود۔ ملک را سخن او مطبوع آمد۔ شبانگاہ بمنزل
او نقل کردند۔ دہقان خدمت پسندیدہ کرد بامدادان ملک باو
خلعت و نعمت داد۔ شنیدم کہ قدمے چند در رکاب سلطان
میرفت و می گفت۔

قطعہ

ز قدر شوکت سلطان نگشت چیزے کم　　ز التفات بمہمان سرائے دہقانے
کلاہ گوشۂ دہقان بآفتاب رسید　　کہ سایہ بر سرش افگند چون تو سلطانے

حکایت ۲۰۔ گدائے شوخ را حکایت کنند کہ نعمت وافر
اندوختہ بود۔ یکے از پادشاہان گفتش۔ ہمی نماید کہ مال بیکران داری بہ
برخے ازان مارا دستگیری کن کہ مہمے پیش آمدہ است۔ چون ارتفاع
برسد وفا کردہ شود۔ گفت۔ اے خداوند روئے زمین۔ لایق قدر
بزرگوار شما نباشد دست سوال چون من گدائے آلودہ کردن کہ جو جو
بگدائی فراہم آوردہ ام۔ گفت غمے نیست کہ بتاتار میدہم۔ **شعر**

گر آب چاہ نصرانی نہ پاکست　　جہود مردہ میشوئی چہ باکست

شنیدم که سر از فرمان ملک باز زد - و حجّت پیش گرفت و شوخ چشمی
نمود و ملک فرمود تا مضمون خطاب را بزجر و توبیخ از وی استخلاص کردند

مثنوی

بلطافت چو بر نیاید کار — سر به بی حرمتی کشد ناچار
هر که بر خویشتن نبخشاید — گر نبخشد کسی برو شاید

حکایت ۲۱ - بازرگانی را دیدم که صد و پنجاه شتر بار داشت
و چهل بنده خدمتگار شبی در جزیرهٔ کیش مرا بحجرهٔ خویش برد همه
شب نیارامید از سخنهای پریشان گفتن که فلان انبارم بترکستان
است و فلان بضاعت بهندوستان - و این قباله فلان زمین
ست و فلان مال را فلان کس ضمین گاه گفتی که خاطر اسکندریه
دارم هوایش خوش ست و باز گفتی نه که دریای مغرب
مشوش ست سعدیا سفری دیگر در پیش ست - اگر آن
کرده شود - بقیت عمر بگوشه بنشینم گفتم آن کدام سفرست
گفت گوگرد پارسی بچین خواهم بردن که شنیدم قیمتی عظیم
دارد - واز آنجا کاسهٔ چینی بروم برم و دیبای رومی بهند
و پولاد هندی بحلب و آبگینهٔ حلبی بیمن و برد یمانی بپارس

از آن پس ترکِ سفر کردم و بہ کاسے نشستم چندانکہ از زبن مالیخولیا مرو گفت کہ پیش طاقتِ گفتنش نماند گفت اے سعدی تو ہم سخنے بگو از آنہا کہ دیدی وشنیدی گفتم

نظم

آن شنیدستی کہ وقتی تاجرے | در بیابانے بیفتاد از ستور
گفت چشمِ تنگِ دنیادار را | یا قناعت پر کند یا خاکِ گور

حکایت ۲۲ - مالدارے را شنیدم کہ بہ بخل چنان معروف بود کہ حاتم طائی بسخا ظاہر حالش بنعمتِ دنیا آراستہ وخستِ نفس در نہادش ہمچنان متمکن تا بجائے کہ نانے را بجانے از دست ندادے وگربہ ابوہریرہ را بلقمہ بنواختے وسگِ اصحابِ کہف را استخوانے نینداختے - فی الجملہ کسے خانہ او را ندیدے در کشادہ وسفرہ او را سر کشادہ -

بیت

درویش بجز بوے طعامش نشنیدے | مرغ از پسِ نان خوردنِ او ریزہ نچیدے

شنیدم کہ بہ دریاے مغرب راہ مصر برگرفتہ بود وخیال فرعونی در سر کردہ یا وے مخالف گرد کشتی برآمد ودریا در جوش آمد حتّٰی اِذَا اَدْرَکَہُ الْغَرَقُ

بیت

با طبع ملولت چه کند دل که نسازد   شرطه همه وقتی نبود لایق کشتی

دست دعا برآورد و فریاد بیفایده کردن گرفت فَاِذَا رَکِبُوْا فِی الْفُلْکِ دَعَوُا اللّٰهَ مُخْلِصِیْنَ لَهُ الدِّیْنَ۔

بیت

دست تضرع چه سود بندهٔ محتاج را   وقت دعا بر خدا وقت کرم در بغل

قطعه

از زر و سیم راحتی برسان   خویشتن هم تمتعی برگیر
وانگه این خانه کز تو خواهد ماند   خشتی از سیم و خشتی از زر گیر

آورده اند که در مصر اقاربی درویش داشت بعد از هلاک او به بقیت مال او توانگر شدند و جامه هاے کهنه بمرگ او بدریدند و خز و دمیاطی ببریدند هم دران هفته یکی را دیدم از ایشان بر بادپاے رواں و غلامے درپے دواں با خود گفتم

قطعہ

وہ کہ گر مردہ باز گردیدے — بمیانِ قبیلہ و پیوند
ردّ میراث سخت تر بودے — وارثان را ز مرگ خویشاوند

بسابقہ معرفتے کہ درمیانِ ما بود آستینش گرفتم و گفتم بیت

بخور اے نیک سیرت سرہ مرد — کان نگون بخت گرد کرد و نخورد

حکایت ۲۲- صیادے ضعیف را ماہیے قوی در دام افتاد طاقت ضبطِ آن نداشت۔ ماہی برو غالب آمد و دام از دستش در ربود و برفت بتحیر شد و گفت

قطعہ

شد غلامے کہ آب جو آرد — آب جو آمد و غلام ببرد
دام ہر بار ماہی آوردے — ماہی این بار رفت و دام ببرد

دیگر صیادان دریغ خوردند و ملامتش کردند کہ چنین صیدے در دامت افتاد و نتوانستی نگاہداشتن! گفت اے برادران۔ چہ توان کرد مرا روزی نبود و ماہی را ہمچنان روزی ماندہ بود و حکما گفتہ اند۔ صیاد بے روزی در دجلہ ماہی نگیرد و ماہی بے اجل بر خشکی نمیرد۔

بیت

صیاد نہ ہر بار شکارے ببرد باشد کہ یکے روز پلنگش بدرد

حکایت ۲۴ - دست و پا بریدہ ہزار پایے را بکشت۔ صاحبدلے برو گذشت و گفت سبحان اللہ! آنکہ با ہزار پائے کہ داشت چون اجلش فرا رسید۔ از بے دست و پائے نتوانست گریخت

مثنوی

چو آید ز پے دشمن جان ستان ببندد اجل پائے مرد دوان
دران دم کہ دشمن پیاپے رسید کمان کیانی نباید کشید

حکایت ۲۵ - ابلہے را دیدم خلعتے ثمین در بر و مرکبے تازی در زیر و قصب مصری بر سر۔ کسے گفت سعدی! چگونہ می بینی این دیبائے معلم برین حیوان لا یعلم؟ گفتم خطے زشت ست کہ بآب زر نوشتہ ست

قطعہ

بآدمی نتوان گفت ماند این حیوان مگر دراعہ و دستار و نقش بیرونش
بگرد در ہمہ اسباب ملک ہستی او کہ ہیچ چیز نیابی حلال جز خونش

قطعه

شریف گر متضعّف شود خیال مبند — که پایگاه بلندش ضعیف خواهد شد
ور آستانهٔ سیمین بمیخ زر کوبند — گمان مبر که سفیهی شریف خواهد شد

حکایت ۲۶ - درویشے گدائے را گفت - شرم نداری که از برائے جوے سیم دست پیش هر لئیم دراز میکنی؟ گفت

بیت

دست دراز از پئے یک حبّهٔ سیم — به که ببرند بدانگے و نیم

حکایت ۲۷ - مشت زنے را حکایت کنند که از دهر مخالف بفغان آمده بود و از حلق فراخ و دست تنگ بجان رسیده و شکایت پیش پدر برد و اجازت خواست که عزم سفر دارم مگر بقوّت بازو کامے فراچنگ آرم

بیت

فضل و هنر ضایع ست تا ننمایند — عود بر آتش نهند و مشک بسایند

پدر گفت اے پسر خیالِ محال از سر بدر کن و پائے قناعت در دامن سلامت کش - که بزرگان گفته اند - دولت نه بکوشیدن ست چارهٔ آن کم جوشیدن ست -

بیت

کس نتواند گرفت دامن دولت بزور — کوشش بے فائده است وسمه بر ابروئے کور

بیت

اگر بہر سر مویت ہنر دو صد باشد　　ہنر بکار نیاید چو بخت بد باشد

بیت

چہ کند زورمند وارون بخت　　بازوے بخت بہ کہ بازوے سخت

پسر گفت اے پدر! فوائد سفر بسیارست و عوائد آن بیشمار از نزہت خاطر و جر منافع و دیدن عجائب و شنیدن غرائب و تفرج بلدان و مجاورت خلان و تحصیل جاہ و علم و ادب و مزید مال و مکتسب و معرفت یاران و تجربت روزگاران چنان کہ سالکان طریقت گفتہ اند۔

قطعہ

تا بدکان خانہ در گروی　　ہرگز اے خام! آدمی نشوی
برو اندر جہان تفرج کن　　پیش ازان روز کز جہان بروی

پدر گفت اے پسر! منافع سفر برین نمط کہ گفتی۔ بسیارست لیکن مسلم چہار طائفہ راست نخستین بازرگانے کہ با وجود نعمت و مکنت و غلامان و شاگردان چابک و تیز ہر روز بشہرے و ہر شب بمقامے و ہر دم بتفرجگاہے از نعیم دنیا متمتع شود۔

قطعه

منعم بکوه و دشت و بیابان غریب نیست	هر جا که رفت خیمه زد و خوابگاه ساخت
وانرا که بر مراد جهان نیست دسترس	در زاد و بوم خویش غریبست و ناشناخت

دوم عالمے که بمنطق شیرین و کلام نمکین و قوتِ فصاحت و مایه بلاغت
هر جا که رود بخدمتش اقدام نمایند و هر جا که نشیند اکرام کنند

قطعه

وجودِ مردمِ دانا مثالِ زر و طلاست	که هر کجا که رود قدر و قیمتش دانند
بزرگ زاده نادان بشهروا ماند	که در دیار غریبش بهیچ نستانند

سوم خوش آوازے که به حنجرهٔ داودی آب از جریان و مرغ از طیران
بازدارد و پس بوسیلتِ این فضیلت دلِ مردمان صید کند و اربابِ
معنی بمنادمتِ او رغبت نمایند

چهارم پیشه ورے که بسعی بازو کفافے حاصل کند تا آبِ رویش
از بهر نان ریخته نشود که خردمندان گفته اند

قطعه

گر بغریبی رود از شهرِ خویش	سختی و محنت نبرد پاره دوز
ور بخرابی فتد از مملکت	گرسنه خسپد ملکِ نیمروز

چنین صفتها که بیان کردم در سفر موجبِ جمعیتِ خاطرست و داعیهٔ طیب

عیش۔ ہر آنکہ ازین جملہ بے بہرہ است۔ بخیالِ باطل درجہان برود و دیگرش نام و نشان نبرد و نشنود۔ قطعہ

ہر آنکہ گردشِ گیتی بکینِ او برخاست　　بغیرِ مصلحتش رہبری کند ایام
کبوترے کہ دگر آشیان نخواہد دید　　قضا ہمی بردش تا بسوئے دانہ و دام

پسر گفت اے پدر! قولِ حکما را چہ گونہ مخالفت کنم؟ کہ گفتہ اند۔ رزق اگرچہ مقسوم ست اما باسبابِ حصولِ آن تعلق شرط است۔ و بلا۔ اگرچہ مقدور ست از ابوابِ دخولِ آن حذر واجب

قطعہ

رزق ہر چند بیگمان برسد　　شرطِ عقل ست جستن از درہا
گرچہ کس بے اجل نخواہد مرد　　تو مرو در دہانِ اژدرہا

درین صورت کہ منم با پیلِ دمان بزنم و با شیرِ ژیان پنجہ درافگنم پس مصلحت آنست کہ سفر کنم کہ ازین بیش طاقتِ بے نوائی نمی آرم۔

قطعہ

چون مرد برفتاد زجائے و مقامِ خویش　　دیگر چہ غم خورد ہمہ آفاق جائے اوست
ہر شب توانگرے بسرائے ہمی رود　　درویش ہر کجا کہ شب آمد سرائے اوست
مردِ خدا بمشرق و مغرب غریب نیست　　ہر جا کہ میرود ہمہ ملکِ خدائے اوست

این بگفت و پدر را وداع کرد و همت خواست و روان شد و با خویشتن همی گفت ۔

بیت

هنرور چو بختش نباشد بکام
بجائے رود کش ندانند نام

تا برسید بکنار آبے کہ سنگ از صلابت او بر سنگ همی آمد و خروشش بفرسنگ همی رفت

بیت

سہمگین آبے کہ مرغابی درو ایمن نبود
کمترین موج آسیا سنگ از کنارش در ربود

گروہے مردمان را دید ہر یک بقراضہ در معبر نشستہ ۔ جوان را دست عطا بستہ بود ۔ زبان ثنا برکشود ۔ چندانکہ زاری کرد یاری نکردند ۔ ملاح بیمروت ازو بخندہ برگردید و گفت ۔ بیت

بے زر نتوانی کہ کنی بر کس زور
گر زر داری بزور محتاج نہ

فرد

زر نداری نتوانی رفت بزور از دریا
زور دہ مرد چہ باشد زر یک مرد بیار

جوان را دل از طعنہ ملاح بہم برآمد ۔ خواست ازو انتقام کشد ۔ کشتی رفتہ بود ۔ آواز داد کہ اگر بدین جامہ کہ پوشیدہ ام قناعت میکنی دریغ نیست ۔ ملاح طمع در جامہ کرد و کشتی باز گردانید ۔ بیت

بدوزد شرہ دیدہ ہوشمند
درآرد طمع مرغ و ماہی بہ بند

چندانکه دست جوان بریشش و گریبان ملاح رسید او را بخود درکشید و بیمحابا که فرو کوفت۔ یارانش از کشتی بدر آمدند که پشتی کنند۔ درشتی دیدند پشت بگردانیدند۔ جز این چاره ندانستند که بمصالحت گرانید و باجرت مسامحت نمایند

مثنوی

چو پرخاش بینی تحمل بیار — که سهلی ببندد در کارزار
لطافت کن آنجا که بینی ستیز — نبرد قز نرم را تیغ تیز
بشیرین زبانی و لطف و خوشی — توانی که پیلی بموئے کشی

بعذر ماضی در قدمش افتادند۔ و بوسه چند بنفاق بر سر و چشمش دادند و بکشتی درآوردند۔ در روان شدید۔ تا رسیدند بستونے که از عمارت یونان در آب ایستاده بود۔ ملاح گفت۔ کشتی را خللے ست یکیے از شما۔ که زورآور تر باشد۔ بدین ستون برود و خرطوم کشتی بگیرد۔ تا از عمارت عبور کنیم جوان بغرور دلاوری که در سر داشت از خصم دل آزرده نیندیشید و قول حکما را انکار نیست که گفته اند هر کرا رنجے رسانیدی اگر در عقب آن صد راحت رسانی از پاداش آن یک رنج ایمن مباش که پیکان اگر چه از جراحت بدر آید آزار آن در دل بماند۔

بیت

چو خوش گفت یکتاش با خیلتاش ‎ ‎ ‎ چو دشمن خراشیدی ایمن مباش

قطعه

مشو ایمن که تنگدل گردی ‎ ‎ ‎ چون ز دستت دلی به تنگ آید
سنگ بر باره حصار مزن ‎ ‎ ‎ که بود کز حصار سنگ آید

چندانکه بقوت کشتی بر ساعد پیچید و بر بالای ستون رفت. ملاح
زمام از کفش در گسلانید و کشتی براند. بیچاره متحیر بماند. روزی دو بلا و
محنت کشید. روز سوم خوابش گریبان گرفت و در آبش انداخت. بعد
از شبانروزی دگر بر کنار افتاد. از حیاتش رمقی مانده بود. برگ
درختان خوردن گرفت و بیخ گیاهان بر آوردن تا اندکی قوت
یافت. سر در بیابان نهاد و همی رفت. تا از تشنگی بی طاقت شد.
بسر چاهی رسید. قومی براو گرد آمده بودند و شربت آبی به
پشیزی همی آشامیدند. جوان را پشیزی نبود. چندانکه طلب کرد
و بیچارگی نمود رحمت نیاوردند. دست تعدی دراز کرد میسر
نشد. تنی چند را فرو کوفت. مردان غلبه کردند و بی محابا
بزدند مجروح شد.

قطعه

پشه چو پر شد بزند پیل را   با همه مردی و صلابت که اوست
مورچگان را چو بود اتفاق   شیر ژیان را بدرانند پوست

بحکم ضرورت در پے کاروان افتاد و برفت۔ شبانگاه برسیدند بمقامے
که از دزدان پر خطر بود۔ کاروانیان را دیدم لرزه براندام افتاده و دل
بر ہلاک نهاده۔ گفت۔ اندیشه مدارید که درین میان یکے منم که تنها پنجاه
مرد را جواب دهم۔ و دیگر جوانان هم یاری کنند۔ کاروانیان را بلافِ
او دل قوی گشت و بصحبتش شادمانی کردند و بزاد و آبش دستگیری
واجب داشتند۔ جوان را آتشِ معده بالا گرفته بود و عنانِ طاقت از
دست رفته لقمهٔ چند از سر اشتها تناول کرد و دمے چند آب در پے
آشامید تا دیو درونش بیارامید و خوابش در ربود و بخفت
پیر مردے جهاندیده در کاروان بود گفت اے یاران!
من ازین بدرقهٔ شما اندیشناکم بیش از آن که از دزدان۔
چنانکه حکایت کنند که اعرابئ را درمے چند گرد آمده بود و بشب
از تشویش دزدان تنها در خانه خوابش نمی برد۔ یکے را
از دوستان پیش خود خواند تا وحشت تنهائی بدیدارِ او

منصرف کند شبے چند در صحبت او بود چندانکہ بر درمہالیش وقوف یافت بتمامی ببرد و سفر کرد۔ بامدادان بدیدندش عریان و گریان کسے گفتش حال چیست؟ مگر آن درمہائے ترا دزد ببرد؟ گفت لا واللہ بدرقہ برد

قطعہ

ہرگز ایمن ز یار ننشستم تا بدانستم آنچہ خصلت اوست
زخم دندانِ دشمنی بتر ست کہ نماید بچشمِ مردم دوست

یاران چہ دانید کہ این ہم از جملہ دزدان بود و بعیاری در میان ما تعبیہ شدہ تا بہنگام فرصت یاران را خبر کند۔ مصلحت آن می بینم کہ مر او را خفتہ بگذاریم و رخت بر داریم۔ کاردانیان را تدبیر چہ استوار آمد و مہابتے از مشت زن در دل گرفتند۔ رخت بر داشتند و جوان را خفتہ بگذاشتند۔ انگہ خبر یافت کہ آفتاب بر کتفش تافت سر بر آورد کاروان را ندید۔ بیچارہ بسے بگردید و راہ بجائے نبرد۔ تشنہ و گرسنہ سبے نوا روئے بر خاک و دل بر ہلاک نہادہ می گفت

بیت

مَنْ ذَا یُحَدِّثُنِیْ وَزُمَّ الْعِیْسُ مَا لِلْغَرِیْبِ سِوَی الْغَرِیْبِ اَنِیْسٌ

بیت

بخشش کند با غریبان کسی که نابوده باشد بغربت بسی

مسکین در این سخن بود که پسر پادشاهی بصید از لشکریان دور افتاده
و بر بالای سرش ایستاده همی شنید و در هیأتش همی نگریست - و دید
صورت ظاهرش پاکیزه و سیرت حالش پریشان - پرسید کز
کجائی؟ و بدین جایگه چگونه افتادی؟ برخی از آنچه بر سر او رفته
بود اعادت کرد ملک زاده را بر حالت تباه او رحمت آمد خلعت و
نعمت داد و معتمدی با وی فرستاد تا بشهر خویش باز آمد - پدر
بدیدن او شادمانی کرد - و بر سلامت حالش شکر گذارد - شبانگه از آنچه
بر سر او گذشته بود از حالت کشتی و جور ملاح و جفای روستائیان
بر سر چاه و غدر کاروانیان در راه با پدر می گفت - پدر گفت ای پسر
نگفتمت هنگام رفتن که تهیدستان را دست دلیری بسته است و پنجه
شیری شکسته -

بیت

چه خوش گفت آن تهیدست سلحشور جوی زر بهتر از پنجاه من زور

پسر گفت ای پدر! تا رنج نبری گنج برنداری و تا جان در خطر ننهی بر

دشمن ظفر نیابی - و تا دانه بر نیفشانی خرمن برنگیری نبینی که باندک رنجی که بردم چه راحت حاصل کردم؟ و به نیشی که خوردم چه مایه عسل بدست آوردم؟

بیت

گرچه بیرون رزق نتوان خورد　　در طلب کاهلی نشاید کرد

بیت

غواص گر اندیشه کند کام نهنگ　　هرگز نکند دُرِّ گرانمایه بچنگ

آسیا سنگِ زیرین متحرک نیست لاجرم تحمل بار گران همی کند قطعه

چه خورد شیر شرزه در بن غار؟　　باز افتاده را چه قوت بود

گر تو در خانه صید خواهی کرد　　دست و پایت چو عنکبوت بود

پدر گفت اے پسر! درین نوبت ترا فلک یاوری کرد و اقبال رهبری تا گلت از خار و خارت از پا بدر آمد و صاحب دولتے بتو رسید و بر تو ببخشید و کسر حالت را بتفقدے جبر کرد و چنین اتفاق نادر افتد و بر نادر حکم نتوان کرد. زنهار تا گرد این دام نگردی -

بیت

صیاد نه هربار شکارے ببرد　　باشد که یکے روز پلنگش بدرد

چنانکه یکے از ملوک پارس - حرسها الله تعالی نگینے گرانمایه در

انگشتری داشت۔ بارے بحکم تفرّج با تنے چند از خاصان بمصلائے شیراز بیرون رفت۔ فرمود۔ تا انگشتری را بر گنبد عضُد نصب کردند۔ تا ہر کہ تیر از حلقۂ انگشتری بگذارند۔ خاتم وے را باشد۔ اتفاقاً چہار صد حکم انداز در خدمتِ ملک بودند۔ بینداختند جملہ خطا کردند۔ مگر کودکے کہ بر بامِ رباطے ببازیچہ تیراز ہر طرف ہمی انداخت بادِ صبا تیر اورا از حلقۂ انگشتری گذرانید خلعت ونعمت یافت وخاتم بوے ارزانی داشتند۔ آوردہ اند کہ پسر تیر وکمان را بسوخت گفتندش چرا چنین کردی؟ گفت تا رونقِ نخستین برجائے بماند۔

قطعہ

گہ بود کز حکیمِ روشن رائے ۔۔۔ برنیاید درست تدبیرے
گاہ باشد کہ کودکے نادان ۔۔۔ بغلط بر ہدف زند تیرے

حکایت ۲۸۔ درویشے را شنیدم کہ در غارے نشستہ بود ودر بروے جہان بستہ وملوک وسلاطین را درچشمِ او شوکت نماندہ۔

قطعہ

ہر کہ بر خود درِ سوال کشاد ۔۔۔ تا بمیرد نیاز مند بود
آز بگذار پادشاہی کن! ۔۔۔ گردنِ بے طمع بلند بود

یکے از ملوکِ آن طرف اشارت کرد کہ توقع بکرم و اخلاقِ بزرگان آن ست کہ بہ نان و نمک با ما موافقت کنند۔ شیخ رضا داد۔ بحکم آنکہ اجابت دعوت سنت ست۔ دیگر روزِ ملک بعذرِ قدومش رفت عابد برخاست و ملک را در کنار گرفت و تلطف کرد و ثنا گفت۔ چون ملک رفت یکے از اصحاب پرسید کہ چندین ملاطفہ کہ تو امروز با پادشاہ کردی خلاف عادت بود۔ گفت نشنیدہ ؟ کہ گفتہ اند۔

بیت

ہر کرا بر سماط بنشستی واجب آمد بخدمتش برخاست

مثنوی

گوش تواند کہ ہمہ عمر وے نشنود آواز دف و چنگ و نے
دیدہ شکیبد ز تماشائے باغ بے گل و نسرین بسر آرد دماغ
گر نبود بالش آگندہ پر خواب توان کرد حجر زیر سر
وین شکم بے ہنر پیچ پیچ صبر ندارد کہ بسازد بہ ہیچ

گلستان باب ہفتم

در تاثیر تربیت

حکایت ۱۔ یکے را از وزرا پسرے کودن بود۔ پیش دانشمندے فرستاد که مر این را تربیتے کن مگر عاقل شود۔ روزگارے تعلیم کرد و مؤثر نبود۔ پیش پدرش کسے فرستاد۔ که این پسر عاقل نمی شود و مرا دیوانه کرد۔

قطعه

چون بود اصل گوهرے قابل — تربیت را درو اثر باشد
هیچ صیقل نکو نداند کرد — آهنے را که بدگهر باشد
سگ بدریائے هفتگانه بشوئے — چونکه تر شد پلید تر باشد

حکایت ۲۔ حکیمے پسران را پند همی داد۔ که اے جانانِ پدر هنر آموزید که ملک و دولتِ دنیا اعتماد را نشاید و سیم و زر در سفر محلِ خطر باشد که دزد بیکبار ببرد یا خواجه بتفاریق خورد۔ اما هنر چشمه زاینده است و دولت پاینده۔ اگر هنرمند از دولت بیفتد۔ غم نباشد

که هنر در نفس خود دولت است هر کجا که رود قدر بیند و صدر نشیند
و بی‌هنر لقمه چیند و سختی بیند

بیت

سخت است پس از جاه تحکم بردن   خو کرده بناز جور مردم بردن

قطعه

وقتی افتاد فتنه در شام   هر کس از گوشه فرا رفتند
روستازادگان دانشمند   بوزیری پادشه رفتند
پسران وزیر ناقص عقل   بگدائی بروستا رفتند

بیت

میراث پدر خواهی علم پدر آموز   کین مال پدر خرج توان کرد بده روز

حکایت ۳ - یکی از فضلای عصر تعلیم ملک زاده همی کرد
ضرب بیحابا زدی و زجر بیقیاس کردی بارے پسر از بیطاقتی
شکایت پیش پدر آورد و جامه از تن دردمند برداشت پدر را دل
بهم برآمد - استاد را بخواند و گفت پسران آحاد را چنین جفا و توبیخ
روا نداری که فرزند مرا سبب چیست گفت سبب آن که سخن
اندیشیده گفتن و حرکت پسندیده کردن همه خلق را علی العموم باید

و پادشاهان را علی الخصوص بموجب آنکه از دست و زبان ایشان هرچه رود هر آینه بافواه بگویند. به قول و فعل عوام النّاس را چندان اعتبار نباشد

قطعه

اگر صد ناپسند آید ز درویش — رفیقانش یکی از صد ندانند
وگر یک ناپسند آید ز سلطان — ز اقلیمی باقلیمی رسانند

پس واجب آمد معلّم پادشاهزاده را در تهذیب اخلاق خداوندزادگان "اَنبَتَهُمُ اللهُ نَبَاتًا حَسَنًا" اجتهاد ازان بیشتر کردن که در حق عوام

قطعه

هرکه در خردیش ادب نکنی — در بزرگی فلاح ازو برخاست
چوب تر را چنانکه خواهی پیچ — نشود خشک جز بآتش راست

ملک را حسن تدبیر فقیه و تقریر جواب او موافق آمد. خلعت و نعمت بخشید و پایه و منصب او بلند گردانید.

حکایت ۳. معلّم کتّابی را دیدم در دیار مغرب ترش روی تلخ گفتار. بدخوی و مردم آزار. گدا طبع و ناپرهیزگار که عیش مسلمانان بدیدن او تبه گشتی. خواندن قرآنش دل مردم سیه

گروهی جمعی از پسران و دختران بدست جفای او گرفتار نه زهره
خنده و نه یارای گفتار گاه یکی را تپانچه زدی و گاه دیگری
را در شکنجه نهادی۔ القصه شنیدم که از سختی و درشتی او برنجیدند و بزدند
و براندند پس آنکه مکتب وی را بمصلحی دادند۔ پارسایی سلیم
و نیک مردی حلیم که جز بحکم ضرورت سخن نگفتی و موجب آزار کس
بر زبان او نرفتی کودکان را هیبت استاد نخستین از سر برفت
معلّم دومی را باخلاق ملکی دیدند۔ و بصفت یکایک برسیدند و
باعتماد حلم او ترک علم گرفتند همچنین اغلب اوقات ببازیچه فراهم
نشستندی و لوح نادرست کرده بشستندی و بر سر هم
شکستندی

بیت

استاد معلّم چو بود کم آزار　　　خرسک بازند کودکان در بازار

بعد از دو هفته بر در آن مکتب گذر کردم معلّم اولین را دیدم دل خوش کرده
بودند و بمقام خویش باز آورده از بی انصافی برنجیدم و لاحول
گفتم که دیگر بار ابلیس را معلّم ملائکه چرا کردند؟ پیرمردی ظریف جهاندیده
بشنید بخندید و گفت۔

مثنوی

پادشاهے پسر بمکتب داد   لوحِ سیمینش در کنار نهاد
بر سرِ لوحِ او نبشته بزر   جورِ استاد بِه ز مهرِ پدر

حکایت ۵ - پارسازاده را نعمتِ بیکران از ترکهٔ عم بدست افتاد - زشتی ها آغاز کرد و مبذّری پیش گرفت فی الجمله نماند از سائر معاصی منکرے که نکرد و مسکرے که نخورد بارے بنصیحتش گفتم اے فرزند - دخل آبِ روان ست و عیش آسیائے گردان یعنی خرجِ فراوان کردن مسلّم کسے را باشد که دخلِ معیّن دارد

قطعه

چو دخلت نیست خرج آهسته تر کن   که می گویند ملاحان سرودے
اگر باران بکوهستان نبارد   بسالے دجله گردد خشک رودے

عقل و ادب پیش گیر و لهو و لعب بگذار که چون نعمت سپری شود سختی بری و پشیمانی خوردی - پسر از لذّتِ نای و نوش این سخن در گوش نیاورد و بر قولِ من اعتراض کرد که راحتِ عاجل بمحنتِ آجل منغّص کردن خلافِ رائے خردمندان ست - مثنوی

خداوندانِ کام و نیکبختی   چرا سختی کشند از بیمِ سختی؟

برو شادی کن ای یار دل افروز   غم فردا نشاید خورد امروز

فقیه مرا که در صدر مروت نشسته ام و عقد فتوت بسته و ذکر انعام در افواه عوام افتاده

مثنوی

هر که علم شد بسخا و کرم   بند نشاید که نهد بر درم

نام نکوئی چو برون شد بکوی   در نتوانی که ببندی بروی

دیدمش که نصیحت نمی پذیرد و دم گرم من در آهن سرد او اثر نمی کند ترک مناصحت گرفتم و روی از مصاحبت او بگردانیدم و قول حکما را کار بستم که گفته اند بَلِّغْ مَا عَلَیْكَ فَإِنْ لَمْ یَقْبَلُوا فَمَا عَلَیْكَ

قطعه

گرچه دانی که نشنوند بگوی   هرچه دانی تو از نصیحت و پند

زود باشد که خیره سر بینی   بدو پا اوفتاده اندر بند

دست بر دست میزند که دریغ   نشنیدم حدیث دانشمند

تا پس اندکی آنچه از نکبت حالش می اندیشیدم بصورت بدیدم که پاره پاره می دوخت و لقمه لقمه می اندوخت. دلم از ضعف حالش بهم برآمد. مروت ندیدم در چنین حالی ریش درونش را بملامت

خراشیدن و نمک پاشیدن - با خود گفتم

مثنوی

حریف سفله در پایان مستی نه اندیشد ز روز تنگدستی
درخت اندر بهاران برفشاند زمستان لاجرم بے برگ ماند

حکایت ۱۴ - پادشاہے پسرے را بادیبے داد و گفت

این فرزند تست تربیتش همچنان کن که یکے از فرزندان خویش گفت فرمانبردارم سالے چند در پئے او رنج برد و سعی کرد بجائے نرسید و پسران ادیب در فضل و بلاغت منتهی شدند - ملک دانشمند را مواخذت کرد و معاتبت فرمود که وعده خلاف کردی و شرط وفا بجا نیاوردی گفت بر رائے عالم آرائے خداوند روئے زمین پوشیده نماند که تربیت یکسان است - ولیکن طبائع مختلف -

قطعه

گرچه سیم و زر ز سنگ آید همے در همه سنگے نباشد زر و سیم
بر همه عالم همی تابد سهیل جائے انبان میکند جائے ادیم

حکایت ۱۵ - یکے را شنیدم از پیران مربی که مریدے را همی گفت

اے پسر چندانکه خاطر آدمی بروزیست اگر بروزی ده بودے بمقام از ملائکه درگذشتے -

حکایت ۸ - اعرابی را دیدم که پسر را می گفت - یَا بُنَیَّ اِنَّکَ مَسْئُولٌ یَوْمَ الْقِیَامَةِ مَاذَا اکْتَسَبْتَ وَلَا یُقَالُ بِمَنِ انْتَسَبْتَ یعنی ای پسر ترا پرسند روز قیامت که هنرت چیست؟ و نگویند که پدرت کیست؟

قطعه

جامه کعبه را که می بوسند او نه از کرم پیله نامی شد
با عزیزی نشست روزی چند لاجرم همچو او گرامی شد

حکایت ۹ - در تصانیف حکما آورده اند که کژدم را ولادت معهود نیست چنانکه سایر حیوانات را بلکه احشای مادر بخورند و شکمش بدرند و ره صحرا گیرند و آن پوستها که در خانه کژدم بینند - اثر آن ست باری این نکته پیش بزرگی همی گفتم - گفت دل من بر صدق این سخن گواهی می دهد و جز چنین نتواند بود - چون در حالت خردی با مادر چنان معامله کرده اند - لاجرم در بزرگی نامقبول و نامحبوب اند

قطعه

پسری را پدر نصیحت کرد کای جوانمرد یاد گیر این پند
هر که با اهل خود وفا نکند نشود دوست روی و دانشمند

مثل - کژدم را گفتند چرا بزمستان بدر نمی آئی؟ گفت بتابستانم

چه حرمت است که زمستان بیرون آیم؟

حکایت ۱۰ ۔ زنِ درویشے حامله بود ۔ مدّتِ حمل او بسر آمد درویش را همه عمر فرزند نیامده بود ۔ گفت اگر خدائے تعالیٰ مرا پسرے بخشد جز این خرقه که در بر دارم هرچه در ملک من است ایثارِ درویشان کنم ۔ اتفاقاً پسر آورد ۔ درویش شادمانی کرد و سفرهٔ یاران بموجب شرط بنهاد و پس از چند سال که از سفرِ شام باز آمدم بمحلّتِ آن دوست بگذشتم و از چگونگیِ حالش پرسیدم ۔ گفتند ۔ بزندانِ شحنه در است ۔ گفتم سبب چیست ۔ گفتند ۔ پسرش خمر خورده است و عربده کرده و خونِ کسے ریخته و از شهر گریخته ۔ پدر را بعلّت آن سلسله در نائے است و بند بر پائے ۔ گفتم این بلا را او بحاجت از خدا خواسته است

قطعه

زنانِ باردار اے مردِ هشیار　　اگر وقتِ ولادت مار زایند
ازان بهتر بنزدیکِ خردمند　　که فرزندانِ ناهموار زایند

حکایت ۱۱ ۔ سالے نزاعے میانِ پیادگانِ حجاج افتاده بود و داعی هم دران سفر پیاده بود ۔ از بے انصافی در سر و روے یکدیگر افتادیم و دادِ فسوق و جدال بدادیم ۔ کجاوه نشینے را شنیدم که با عدیل

خود می گفت - بوالعجب کارے که پیادگان عاج چون عرصهٔ شطرنج بسر همی برند - فرزین میشوند - یعنی بهتر ازان می گردند که بودند و پیادگان حاج بادیه بسر بردند - بتر شدند

قطعه

از من بگوے حاجیٔ مردم گزائی را | کو پوستین خلق بآزار می درد
حاجی تو نیستی شترست از برائی آنکه | بیچاره خار میخورد و بار می برد

حکایت ۱۲ - مردے را چشم درد خاست پیش بیطارے رفت که دوا کن - بیطار از آنچه در چشم چارپایان می کرد در دیدهٔ او کشید کور شد - حکومت بداور بردند - گفت برو هیچ تاوان نیست اگر این خر نبودے پیش بیطار نرفتے - مقصود ازین سخن آن ست تا بدانی که هر که نا آزموده را کار بزرگ می فرماید ندامت برد و بنزدیک خردمندان بخفت عقل منسوب گردد -

قطعه

ندهد هوشمند روشن رائے | بفرومایه کارهائے خطیر
بوریا باف - گرچه بافنده ست | نبرندش بکارگاه حریر

حکایت ۱۳ - یکی از بزرگان ائمه را پسرے وفات یافت
پرسیدندش که بر صندوق گورش چه نویسیم؟ گفت - آیات کتاب مجید
را عزت و شرف بیش از آن ست که روا باشد بر چنین جایها نوشتن
که بروزگار سوده گردد - و خلائق برو گذرند و سگان برو شاشند
واگر بضرورت چیزے همی نویسند - این دو بیت کفایت ست -

قطعه

آه! هر گاه سبزه در بستان ‏ بدمیدے چه خوش شدی دل من
بگذر اے دوست تا بوقت بہار ‏ سبزه بینی دمیده بر گل من

حکایت ۱۴ - پارسائے بر یکے از خداوندان نعمت گذر کرد که
بنده را دست و پاے بسته بود و عقوبت همی کرد - گفت اے پسر
همچو تو مخلوقے را خداے عزوجل اسیر حکم تو گردانیده است و ترا بر وے
فضیلت داده شکر نعمت باری تعالی بجا آر و چندین جفا بر وے
روا مدار که فردا به از تو باشد و شرمساری بری -

مثنوی

بر بنده مگیر خشم بسیار ‏ جورش مکن و دلش میازار

او را تو بده درم خریدی — آخر نه بقدرت آفریدی

این حکم و غرور و خشم تا چند — هست از تو بزرگتر خداوند

ای خواجه ارسلان و آغوش — فرمانده خود مکن فراموش

در خبرست از خواجهٔ عالم و سرور بنی آدم (صلی اللہ علیہ وسلم) که گفت بزرگترین حسرتی در روز قیامت آن بود که بندهٔ صالح را به بهشت برند و خداوند فاسق را بدوزخ

قطعه

بر غلامی که طوع خدمت تست — خشم بیحد مران و طیره مگیر

که فضیحت بود بروز شمار — بنده آزاد و خواجه در زنجیر

حکایت ۱۵- سالی از بلخ بامیانم سفر بود و راه از دزدان پرخطر- جوانی ببدرقه همراه ما شد- نیزه باز و چرخ انداز سلحشور بیش زور که ده مرد توانا کمان او را زه نکردندی- و زورآوران روی زمین پشت او بر زمین نیاوردندی- ولیکن متنعم بود و سایه پرورده نه جهاندیده و سفر کرده رعد کوس دلاوران بگوش او نرسیده و برق شمشیر سواران بچشم ندیده

بیت

نیفتاده در دست دشمن اسیر — بگردش نباریده باران تیر

اتفاقاً من و آن جوان هر دو در پے ہم دوان هر دیوار قدیم کہ پیش آمدے بقوت بازو بیفگندے و ہر درخت عظیم کہ دیدے بزور پنجہ برکندے۔ و تفاخرکنان گفتے۔

بیت

پیل کو تا کتف و بازوی گردان بیند شیر کو تا کف و سرپنجۂ مردان بیند

ما درین حالت کہ دو ہندو از پس سنگے سر برآوردند و قصد قتال ما کردند۔ بدست یکے چوبے و در بغل دیگرے کلوخ کوبے جوان را گفتم اکنون چہ پائی

بیت

بیار آنچہ داری ز مردی و زور کہ دشمن بپائے خود آمد بگور

تیر و کمان را دیدم از دست جوان افتادہ و لرزہ بر استخوان۔

بیت

نہ ہر کہ موے شگافد بتیر جوشن خائے بروز حملۂ جنگ آوران بدارد پائے

چارہ جز این ندیدم کہ رخت و سلاح و جامہ ہا کردیم و جان بسلامت بدر آوردیم

قطعہ

بکارہای گران مرد کاردیدہ فرست کہ شیر شرزہ در آرد بزیر خم کمند

جوان اگرچه قوی یال و پیلتن باشد   بجنگ دشمنش از هول بگسلد پیوند
نبرد پیش مصاف آزموده معلومست   چنانکه مسئلهٔ شرع پیش دانشمند

حکایت ۱۶ - توانگرزاده را دیدم بر سر گور پدر نشسته بود و با درویش بچهٔ مناظره در پیوسته که صندوق تربت پدرم سنگین است و کتابه رنگین و فرش رخام انداخته و خشت فیروزه بکار برده بگور پدرت چه ماند خشتی دو فراهم آورده و مشتی خاک بر آن پاشیده - درویش پسر بشنید و گفت تا پدرت از زیر آن سنگ گران بر خود بجنبد پدرم به بهشت رسیده باشد

بیت

خر که بر وی نهند کمتر بار   بره آسوده تر کند رفتار

و در خبرست که مَوتُ الفُقَرَاءِ رَاحَةٌ درویش چیزی ندارد که بحسرت بگذارد

قطعه

مرد درویش که بارِ ستم فاقه کشید   بدر مرگ همانا که سبکبار آید
وانکه در دولت و در نعمت و آسانی زیست   مردنش زین همه شک نیست که دشوار آید
بهمه حال اسیری که ز بندی برهد   خوشتر از حال امیری که گرفتار آید

حکایت ۱۷ — بزرگی را پرسیدم از معنی این حدیث که
اَعدیٰ عَدُوِّکَ نَفسُکَ الَّتی بَینَ جَنبَیکَ گفت بحکم آنکه هر آن دشمن
که با وی احسان کنی دوست گردد مگر نفس که چندانکه مدارا بیش کنی
مخالفت زیاده کند۔

قطعه

فرشته خوی شود آدمی بکم خوردن — وگر خورد چو بهائم بیوفتد چو جماد
مرادِ هر که برآری مطیع امر تو گشت — خلافِ نفس که گردن کشد چو یافت مراد

مناظرهٔ سعدی با مدعی در بیان توانگری و درویشی

حکایت ۱۸ — یکی را دیدم در صورتِ درویشان نه بر سیرت
ایشان در محفلی نشسته و شنعتی در پیوسته و دفتر شکایت باز کرده
و مذمت توانگران آغاز نهاده و سخن بدینجا رسانیده که درویشان را
دست قدرت بسته است و توانگران را پای ارادت شکسته

بیت

کریمان را بدست اندر درم نیست — خداوندان نعمت را کرم نیست
مرا که پروردهٔ نعمت بزرگانم - این سخن سخت آمد گفتم ای یار توانگران

و محل مسکینانند و ذخیرهٔ گوشه‌نشینان و مقصد زائران و کهف مسافران و متحمل بار گران از بهر راحت دیگران دست بطعام آنگه برند که متعلقان و زیردستان بخورند و فضلهٔ مکارم ایشان بارامل و ایتام و پیران و اقارب و جیران رسد

نظم

توانگران را وقفست و نذر و مهمانی — زکوة و فطره و اعتاق و هدی و قربانی
تو کی بدولت ایشان رسی که نتوانی — جز این دو رکعت و آنهم بصد پریشانی

اگر قدرت جودست و اگر قوت سجود توانگران را بهتر میسر شود که مال مزکی دارند و جامهٔ پاک و عرض مصون و دل فارغ و قوت طاعت در لقمهٔ لطیفست و صحت عبادت در کسوت نظیف پیداست از معدهٔ خالی چه قوت آید و از دست تهی چه مروت زاید و از پای بسته چه سیر آید و از دست گرسنه چه خیر

قطعه

شب پراگنده خسپد آنکه پدید — نبود وجه بامدادانش
مور گرد آورد بتابستان — تا فراغت بود زمستانش

فراغت با فاقه نپیوندد و جمعیت با تنگدستی صورت نبندد یکی تحریمهٔ عشا بسته و دیگری منتظر عشا نشسته این بدان کی ماند

بیت

خداوندِ نعمت بحق مشتغل — پراگنده روزی پراگنده دل

پس عبادت ایشان بقبول اولیٰ ترکه جمعند وحاضر نه پریشان و پراگنده خاطر اسبابِ معیشت ساخته و باوراد عبادت پرداخته۔ عرب گوید اَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنَ الْفَقْرِ الْمُکِبِّ وَجِوَارِ مَنْ لَا یُحِبُّ و در خبرست که اَلْفَقْرُ سَوَادُ الْوَجْهِ فِی الدَّارَیْنِ۔ گفت آن نشنیده که فرمود خواجه عالم (عَلَیْهِ اَفْضَلُ الصَّلٰوةِ وَاَکْمَلُ التَّحِیَّاتِ) "اَلْفَقْرُ فَخْرِیْ" گفتم خاموش که اشارت خواجه عالم (علیه السلام) بفقر طائفه ایست که مرد میدانِ رضا اند و تسلیم تیرِ قضا۔ نه اینان که خرقه ابرار پوشند ولقمهٔ ادرار فروشند

رباعی

اے طبلِ بلند بانگ در باطن هیچ — بے توشه چه تدبیر کنی وقت بسیج
روی طمع از خلق بپیچ ار مردی — تسبیح هزار دانه بر دست مپیچ

درویش بے معرفت نیارامد تا فقرش بکفر نینجامد کَادَ الْفَقْرُ اَنْ یَکُوْنَ کُفْرًا۔ نشاید جز بوجودِ نعمت برهنهٔ را پوشیدن یا در استخلاص گرفتارے کوشیدن۔ وابنای جنس ما را بمراتب ایشان که

رسانند و بدین علتها بپیدا شغلی چه پاید نه بینی که حق جل و علا در محکم تنزیل از نعیم
اهل بهشت خبر میدهد که اُولٰئِکَ لَهُم رِزقٌ مَعلُومٌ تا بدانی که مشغول
کفاف از دولت عفاف محروم ست و ملک فراغت زیر نگین رزق
معلوم۔

بیت

تشنگان را نماید اندر خواب ۔۔۔ همه عالم بچشم چشمهٔ آب

حالی که من این بگفتم عنان طاقت درویش از دست تحمل برفت
وتیغ زبان برکشید واسپ فصاحت درمیدان وقاحت جهانید
وبرمن دوانید وگفت چندان مبالغه دروصف ایشان بکردی وسخنها
پریشان بگفتی که وهم تصور کند که تریاق اند یا کلید خزانهٔ ارزاق مشتی
متکبر مغرور معجب نفور مشتغل مال ونعمت ومفتتن جاه و
ثروت سخن نگویند الا بسفاهت ونظر نکنند الا بکراهت علما را بگدائی
منسوب کنند وفقرا را به بی سروپائی طعنه زنند بعزت مالی که
دارند وغیرت جاهی که پندارند برتر از همه نشینند وخود را بهتر از همه
شناسند نه آن درسر دارند که سر بکسی فرو آرند بیخبر از قول حکما
که گفته اند هرکه بطاعت از دیگران کمست وبنعمت بیش بصورت
توانگرست وبمعنی درویش گفتم مذمت ایشان روا مدار که خداوندان

کرم اند گفت غلط کردی که بندگان درم اند چه فایده که چون آذرند و برکس
نمی بارند و چشمهٔ آفتاب اند و برکس نمی تابند و بر مرکب استطاعت
سوارند و نمی رانند و قدمی بهر خدا ننهند و درمی بی منّ و اذی
ندهند مالی بمشقت فراهم آرند و بخسّت نگهدارند و بحسرت بگذارند
چنانکه بزرگان گفته اند سیم بخیل وقتی از خاک برآید که بخیل
بخاک درآید۔

بیت

برنج و سعی کسی نعمتی بچنگ آرد　　دگر کس آید و بی رنج و سعی بردارد

گفتمش بر بخل خداوندان نعمت وقوف نیافتهٔ الا بعلت گدائی
وگرنه هر که طمع یکسو نهاده کریم و بخیلش یکی نماید۔ محک داند که زر
چیست و گدا داند که بخیل کیست۔ گفتا بتجربت آن می گویم که
متعلقان بر در دارند۔ و غلیظان شدید برگمارند تا بار عزیزان
ندهند و دست بر سینهٔ صاحب تمیزان نهند۔ و گویند۔ اینجا کس
نیست و بحقیقت راست گویند

بیت

آنرا که عقل و همت و تدبیر و رای نیست　　خوش گفت پرده دار که کس در سرای نیست

گفتیم لعنت آن که از دست ستوفیان بجان آمده اند و از رقعهٔ گدایان
بفغان محال عقل ست که اگر ریگ بیابان دُر شود به چشم گدایان پُر شود

بیت

دیدهٔ اہل طمع به نعمت دنیا پُر نشود همچنان که چاه به شبنم

هر کجا سختی کشیده و تلخی چشیده را بینی خود را بشره در کارہائے
مخوف اندازد و از توابع آن نه پرهیزد و از عقوبت آن نه هراسد و حلال
از حرام نشناسد

قطعه

سگے را اگر کلوخے بر سر آید ز شادی بر جهد کین استخوانے ست
و گر نعشے دو کس بر دوش گیرند لئیم الطبع پندارد که خوانے ست

اما صاحب دنیا بعین عنایت حق ملحوظ ست و بحلال از حرام محفوظ
من همان انگاره که تقریر این سخن نکردم و دلیل و برهان نیاوردم
اکنون انصاف از تو توقع دارم - هرگز دیده دست دغائے بر کتف
بسته یا بینوائے در زندان نشسته یا پردهٔ معصومے دریده یا کفے
از معصم بریده الا بعلت درویشی شیرمردان را بحکم ضرورت در نقبها

گذشته اند که بسیار سفته اغلب تهیدستان دامن عصمت بمعصیت آلایند و گرسنگان نان از مردم ربایند

بیت

چون سگ درنده گوشت یافت نپرسد　　کین شتر صالح است یا خر دجال

چه مایه مستوران بعلت مفلسی در عین فساد افتاده اند و عرض گرامی در زشت نامی بر باد داده۔

بیت

با گرسنگی قوت پرهیز نماند　　افلاس عنان از کف تقوی بستاند

حاتم طائی که بیابان نشین بود۔ اگر در شهر بودے از جوش گدایان بیچاره شدے و جامه برو پاره کردندے چنانکه آمده است۔

بیت

در من منگر تا دگران چشم ندارند　　کز دست گدایان نتوان کرد ثوابے

گفتا نه که من بر حال ایشان رحمت می برم۔ گفتم نه که بر مال ایشان حسرت میخوری ما درین گفتار و هر دو بهم گرفتار۔ هر بیدقے که براندے

من بدفع آن کوشیدمی و بهر شاهی که بخواندی لعبتی بپوشیدمی
تا نقد کیسهٔ همت در باخت و تیر جعبهٔ حجت همه بینداخت

قطعه

هان تا سپر نیفکنی از حملهٔ فصیح | کو را جز آن مبالغهٔ مستعار نیست
دین ورز و معرفت که سخندان سجع گوی | بر در سلاح دارد و کس در حصار نیست

عاقبة الامر دلیلش نماند ذلیلش کردم دست تعدی دراز کرد و بیهوده گفتن آغاز و سنت جاهلانست که چون بدلیل از خصم فرومانند سلسلهٔ خصومت بجنبانند چون آزر بت تراش که بحجت با پسر برنیامد بجنگش برخاست که لئن لم تنته لارجمنک ... دشنامم داد سقطش گفتم گریبانم درید زنخدانش شکستم

قطعه

او در من و من در او فتاده | خلق از پی ما دوان و خندان
انگشت تعجب جهانی | از گفت و شنود ما بدندان

القصه مرافعهٔ این سخن پیش قاضی بردیم و بحکومت عدل راضی شدیم تا حاکم مسلمانان مصلحتی بجوید و میان توانگران و درویشان فرقی

بگوید قاضی چون حالت ما بدید و منطق ما بشنید سر بگریبان تفکر فرو برد
و پس از تأمل بسیار سر برآورد و گفت - ای آنکه توانگران را ثنا گفتی
و بر درویشان جفا روا داشتی! بدان که هر جا که گل ست خار ست و
با خمر خمار و بر سر گنج مار آنجا که در شاهوار ست - نهنگ مردم خوار
لذت عیش دنیا را لدغهٔ اجل در پس است و نعیم بهشت را دیوار مکاره
در پیش

بیت

جور دشمن چه کند گر نکشد طالب دوست   گنج و مار و گل و خار و غم و شادی بهم اند

نظر نکنی در بستان که بید مشک ست و چوب خشک؟ همچنین در زمرهٔ
توانگران شاکرند و کفور و در حلقهٔ درویشان صابرند و ضجور -

بیت

اگر ژاله هر قطره دری شدی   چو خرمهره بازار از و پر شدی

مقربان حضرت حق جل و علا توانگرانند - درویش سیرت و درویشانند
توانگر همت - مهین توانگران آنست که غم درویشان خورد و بهین
درویشان آن که کم توانگران گیرد - و من یتوکل علی الله فهو حسبه
پس روی عتاب از من بدرویش آورد و گفت ای که گفتی

توانگران مشتغل اند بمناهی و مست ملاهی نعم باطائفه هستند
بدین صفت که بیان کردی - قاصر همت و کافر نعمت که ببرند و بنهند
و نخورند و ندهند - اگر بمثل باران نبارد و یا طوفان جهان را بردارد
باعتماد مکنت خویش از محنت درویش نپرسند و از خدای تعالی نترسند
و گویند

بیت

گر از نیستی دیگری شد هلاک　　مرا هست بط را ز طوفان چه باک

بیت

دونان چو گلیم خویش بیرون بردند　　گویند چه غم گر همه عالم مردند

قومی برین نمط هستند که شنیدی و طائفه که خوان نعم نهاده و صلای
کرم در داده و میان بخدمت بسته و ابرو بتواضع گشاده - طالب نام
اند و مغفرت و صاحب دنیا و آخرت چون بندگان حضرت پادشاه
عالم عادل مؤید و منصور مالک ازمه انام حامی ثغور اسلام وارث
ملک سلیمان - اعدل ملوک زمان مظفر الدنیا والدین ابوبکر بن
سعد بن زنگی - أَدَامَ اللّٰهُ أَيَّامَهُ وَنَصَرَ أَعْلَامَهُ قطعه

پدر بجای پسر هرگز این کرم نکند　　که دست جود تو با خاندان آدم کرد

خدای را خواست که بر عالمی ببخشاید   بفضل خویش ترا پادشاه عالم کرد

قاضی چون سخن بدین غایت رسانید واز حد قیاس مبالغت نمود ما نیز بمقتضای حکم قضا رضا دادیم واز ماضی درگذشتیم و بعد از مجارا طریق مدارا پیش گرفتیم و سر بتدارک بر قدم یکدیگر نهادیم و بوسه بر سر و روی دادیم و ختم سخن برین دو بیت کردیم

قطعه

مکن ز گردش گیتی شکایت ای درویش   که تیره بختی اگر هم برین نسق مردی

توانگرا چو دل و دست کامرانت هست   بخور ببخش که دنیا و آخرت بردی

انوار سہیلی

باب ہشتم در احتراز کردن از ارباب حقد و حسد
و اعتماد نانمودن بر تملقِ ایشان

رائے جہان آرائے حکیم فرخندہ رائے را گفت۔ فرد

اے چو صبحِ آخرین سرتاپا صدق و صفا — وے چو عقلِ اولین پا تا بسر فضل و ہنر

بتقریرے از وصمت و عیب مبرا و توجیہے از سمتِ شک و ریب معرا
بیان فرمودی مثلِ کسے کہ دشمنانِ غالب و خصمانِ قاہر متوجہ او گردند
و از ہیچ جانب راہِ گریز نیابد۔ و ممرِ خلاص متصور نباشد۔ و او بہ یکے
از ایشان استظہار جستہ قاعدۂ صلح را تمہید دہد۔ و بعدِ مصالحت او از
مضرتِ دیگران برہد۔ و از خطرِ مخافت و فتنہ و آفت ایمن گردد۔ و عہد
خود در آن واقعہ با دشمن بوفا رسانیدہ نفسِ خود را از و نیز صیانت نماید
و ببرکتِ حزم و میامنِ خرد از گردابِ آفات بساحلِ فوز و نجات رسد
اکنون التماس آن دارم کہ باز گوید۔ داستانِ اصحابِ حقد و عداوت

که از ایشان احتراز و اجتناب نیکوتر یا انبساط و اختلاط بهتر - و اگر یکے از
ایشان گرو استمالت برآید و داد عجز و ملامت از وے سر بزند بدان
التفات باید نمود یا آنرا اطلاق در ضمیر جائے نباید داد - برهمن گفت

فرد

اے چو وہم از افتتاح آزمایش دوربین   وے چو عقل از ابتدائے آفرینش کاردان

هر که بفیض روح قدسی مستظهر باشد و بمدد عقل کل مستمسک بود هر آئینه
در کارها احتیاطے هر چه تمامتر واجب بیند و مواضع خیر و شر و مواقع
نفع و ضرر نیکو بشناسد - و برو پوشیده نماند - که از دوست آزرده و قرین
رنج دیده پهلو تهی کردن بسلامت نزدیکتر است و از مکامن مکر کینه
کوشان و غوائل عذر گندم نمائے جو فروش تجنب نمودن موجب ایمن
از خطر خاصه که تغیر باطن و تفاوت اعتقاد او بچشم خیر و معائنه بیند
و دغدغهٔ دل و خدشهٔ ضمیر او بنظر بصیرت مشاهده نماید - مثنوی

چو آزرده شد خصم ایمن مباش   خراشیده را هست قصد خراش
گر اول در آید بلطف و خوشی   در آخر بےمحنت از وے کشی

و هر که از اهل کینه علامت عداوت فهم کرده باشد باید که آنرا محمل نیکو
پیدا نسازد و بچرب زبانی و تلطف فریفته نگردد و جانب هشیاری و بیداری
و عاقبت اندیشی فرو نگذارد - چه اگر خلاف این معنی از وے در وجود

آید تیر آفت را از جان ہدفے ساختہ باشد و آتش بلا را در ساحت سینہ برافروختہ۔

بیت

ایمنی از خصم محنتہاے بسیار آورد ٭ تخم غفلت ہر کہ کارد رنج دل بار آورد

و از جملہ حکایاتے کہ درین باب بر دفتر خاطر اولو الالباب مرقوم شدہ حکایت ابن مدین و قبرہ فرخندہ جمال و مزید کمال دارد شاہ پرسید کہ چگونہ بودہ است آن۔

حکایت گفت آوردہ اند کہ ملکے بود نام او ابن مدین با ہمتے عالی و راے روشن قصر رفیع القدر سلطنت را بسعی معمار شوکت بقبہ سماک رسانیدہ۔ و بناے وسیع الفضاے مکرمت را بید مہندس حشمت از ذروہ فلک الافلاک گذرانیدہ

بیت

ملک کوکبہ شاہ جمشید بخت ٭ فلک مرتبہ ماہ و خورشید تخت

و با مرغے کہ او را قبرہ خواندا نسبتے تمام داشت و آن مرغے بود با حسنے کامل و نطقے دلکشا و صورتے مطبوع و ہیئتے زیبا ہموارہ ملک با وے سخن گفتے و بجوابہاے شیرین و مثلہاے رنگین او منبسط گشتے و ملتذ بودی

سخنہاے زیباے رنگین خوش است ٭ حکایات شیرین بسے دلکش است
کسے را کز ینہا بود بہرہ مند ٭ کنندش بزرگان و شاہان پسند

قضا را قبرہ در گوشک شاہ بیضہ نہاد و بچہ بیرون آورد ملک از غایت

دلبستگی نشده بود تا او را بسرای حرم بردند. و ملازمان حرم سرای را
حکم شده تا در تعهد او و بچه او غایت جهد بجای آرند و همان روز پادشاه
را پسری آمد. انوار نجابت از ناصیه او تابان. و شعاع سعادت بر وفات
حال وی درخشان قطعه

مهی بر اوج سپهر کمال طالع شد که کس ندید چنان ماه در هزاران سال
خجسته طالع و روشن دل و مبارک پی فرشته طلعت و نیک اختر و همایون فال
ازان نهال شرف تازه گشت گلشن ملک چنانکه تازه شود برگ گل ز باد شمال

چندانچه بچه قبره می بالید شاهزاده نیز نشو و نمای می یافت. و ایشان را با
یکدیگر الفتی عظیم افتاده بود. پیوسته ملک زاده بآن مرغک بازی
کردی. و هر روز قبره بکوهها و بیشها رفتی و از میوه ها که مردم آنرا ندانستندی
و اگر دانستندی بدان رسیدن نتوانستندی دو عدد بیاوردی
یکی ملک زاده را دادی و دیگر بچه خود را خورانیدی. کودکان بدان
شادمان گشته به نشاط و رغبت میخوردند و اثر منفعت آن هر چه زودتر
در قوت ذات و تقویت جسم ایشان مشاهده می رفت. چنانکه در اندک
مدت ببالیدند فرد

گشتند سر بلند بنشو و نمای خوش چون سبزه تر ز اثر فصل نوبهار
و قبره را بوسیله آن خدمت هر روز جاه و رفعت زیاده می شد و

ساعت بساعت قرب و منزلت می افزود یک چندے برین
بگذشت۔ و زمانے بسے اوراق سفید و سیاہ لیل و نہار در نوشت۔ روزے
قبرہ غائب بود بچۂ او در کنار شاہزادہ جست و بسر پنجہ بخشونت دست
و دو ار پیش گردانید۔ آتش خشم در اشتعال آمدہ شاہزادہ را لغو تابِ
خفّت و حدّت افگند۔ تا خاک در چشم مروّتی و مروّت زدہ حقِ الفت
و صحبتِ قدیم را بر باد دادہ پائے او گرفتہ گرد سر گردانید و چنان
محکم بر زمین زد کہ فی الحال با خاک برابر گشت و در شکنجۂ ہلاک ناچیز شد

فرد

دریغا کہ شاخ گلِ نو شگفتہ — فرو ریخت از تند بادِ خزانی

چون قبرہ باز آمد بچہ را کشتہ دید نزدیک بود کہ مرغِ روحش از قفسِ
قالب پرواز کند از ہولِ آن واقعہ مووارِ فزعِ اکبر در ویش پدید
آمد و از وقوعِ آن حادثہ اثر اندوہ در سینہ اش کالنقش فی الحجر جا گیر
شد فریاد و نفیر بمنزلِ ماہ و تیر رسانیدہ می گفت۔ بیت

وہ کہ کحلِ روشنی در چشمِ عالم بین نماند — برگِ عیش و شادمانی در دلِ غمگین نماند

بعد از جزعِ بسیار و فزعِ بیشمار با خود اندیشید کہ این آتشِ بلا تو افروختہ
و متاعِ فراغت را بجو غائے محنت تو بر فروختہ ترا درین غارے پا بر سر
دیوارے آشیانہ بایستے ساختن با حرم سرائے سلطان چہ کار داشتی

وتربیت بچہ خود مشغول شدہ باشا بکنی پسر پادشاہ چرا مشغول شدی اگر
بگوشہ و توشہ خود قناعت میداشتی امروز بدین بلا مبتلا ناگشتہ ازین
قصہ غصہ نمی کشیدی و حکما گفتہ اند بیچارہ کسیکہ بصحبت جباران درماند
کہ زمام عہد ایشان سخت وسست بود و بنائے وفائے ایشان
قوی و ضعیف افتادہ ہمیشہ رخسار مروت را بہ آسیب جفا خراشیدہ دارند
وسر چشمہ فتوت را بخاک بدعہدی و ناانصافی انباشتہ سازند نہ اخلاص
و مصاحبت نزدیک ایشان حرمتے دارد و نہ سابقۂ خدمت و رابطۂ
ملازمت قدرے و قیمتے ۔ بیت

برائے خدمت آنکس کہ نشناسد حق خدمت مکن اوقات خود ضائع کہ خود ست ہست
عفو جرائم را کہ صفت آزاد مردان است در مذہب انتقام ناروا و حرام شناسند
و حق ناشناسی را کہ سمت اہل کفران ست ۔ در شرع نخوت جائز و مباح
پندارند آخر از صحبت جمعے کہ سوابق خدمت مخلصان فراموش کنند چہ
فائدہ توان گرفت و در ملازمت گروہے کہ رابطۂ محبت بے غرضان را
از یاد بگذارند چہ سرمایہ حاصل توان کرد ۔ فرد

حیف است کہ در زمرۂ مردان برشی نام آن را کہ حق صحبت یاران نشناسد
و من با قومے مدد آمیختہ ام کہ در جانب خود ارتکاب کارہائے بزرگ
را حقیر شمرند و از طرف دیگران اندک سہوے را بسیار شناسند

فرد

عیب خود را ہنر باز نماید دگر — ہنر سے ہست ترا عیب عظیمش خوانند

و من بار سے فرصت مجازات و زمان مکافات فوت نخواہم کرد۔ و تا کینہ بچہ خویش ازین ظالم بے رحم و ستمگار خونخوار کہ ہمزاد و ہمنشین و مونس و قرین خویش را بے موجبے بکشت و ہم خانہ را بے سببے ہلاک کرد باز نجویم آرام و قرار نخواہم گرفت

بیت

بیک سو نہم مہر و آزرم را — بجوشش آورم کینہ گرم را

پس انگہ بیجا با بر روے ملک زادہ جست و چشم جہان بین آن قرۃ العین سلطنت بر کند و پرواز نمودہ بر کنگرۂ کوشک نشست خبر بشاہ رسید برائے چشم پسر گریہا کرد۔ و خواست کہ بحیلت مرغ را در دام فریب آورد و در قفس بلا محبوس ساختہ انچہ سزائے او باشد تقدیم فرماید پس زیر کوشک آمدہ۔ در برابر قبرہ بایستاد۔ و گفت اے مونس روزگار ازین بالا فرود آے کہ بجان ایمنی۔ حالا صحبت مرا برہم مزن و نہال عیش مرا پژمردہ مساز۔ قبرہ گفت اے ملک متابعت فرمان تو ہمگنان فرض ست اما مدتے در بادیۂ تامل سرگردان شدہ بسر حد این اندیشہ رسیدہ بودم کہ بقیہ عمر کعبہ اعمال و قبلۂ اقبال جز درگاہ شاہ نباید ساخت و مرکب ہمت جز در ساحت ملازمت این حضرت نشاید تاخت و گمان

آن بود که در سایهٔ عنایت تو چون کبوتران حرم مرفّه و فارغ البال توانم بود - و در مروهٔ مروّت سعی نموده بمرتبهٔ صفا توانم رسید - اکنون که خون بسیرم در حریم سلطنت چون قربانیٔ حاجیان مباح داشتند چگونه مرا آرزوے طواف این خانه باقی ماند و با این همه اگر دانستے که جان شیرین را عوض ست - لبّیک زنان احرام حرم خدمت گرفتے لیکن -

بیت

مرغے که رمیده گردد از دام من بعد بدانه کے شود رام

و دیگر حدیث لَایُلْدَغُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرٍ وَّاحِدٍ مَّرَّتَیْنِ بصحت پیوسته مرد زیرک باید که یک چیز را دوبار نیازماید و از زخم جانورے دوبار گزیده نشود -

فرد

نشنودی این مثل را کا باب عقل گفتند مَنْ جَرَّبَ الْمُجَرَّبَ حَلَّتْ بِهِ النَّدَامَةُ

و نیز در ضمیر منیر ملک روشن ست که مجرم را ایمن نباید زیست که اگر در عقوبت عاجل توقفے رود عذاب آجل متوجه خواهد بود اگر بساعت بخت بلند از ان بجهد اولاد و احفاد وے را تلخیٔ نکال آن بباید چشید و خواری عقاب و وبالش بباید دید طبیعت عالم صفت مکافات

که خونِ پسرم در حریمِ سلطنت چون قربانیِ حاجیان مباح داشتند چگونه مرا آرزوی
طوافِ این خانه باقی ماند و با این همه اگر دانستمی که جانِ شیرین را عوض هست
لبیک زنان احرامِ حرمِ خدمت گرفتمی لیکن۔

بیت

مرغے که رهیده گردد از دام — من بعد بدانۂ نشود رام

و دیگر حدیث لَا یُلْدَغُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرٍ وَاحِدٍ مَرَّتَیْنِ صحت پیوسته هر زیرک
باید که یک چیز را دو بار نیازماید و از زخمِ جانورے دو بار گزیده نشود۔ فرد

نشنودی این مثل را کار با عقل گفته‌اند — مَنْ جَرَّبَ الْمُجَرَّبَ حَلَّتْ بِهِ النَّدَامَةُ

و نیز در ضمیرِ منیرِ ملک روشن هست که مجرم را ایمن نباید زیست که اگر در عقوبتِ
عاجل توقفے رود عذابِ آجل متوجه خواهد بود و اگر بسا مدتِ بخت بلندان
بجهد اولاد و احفادِ وے را تلخیِ نکالِ آن بباید چشید۔ و خواریِ عقاب
و وبالش بباید دید طبیعتِ عالم صفتِ مکافات را متکفل هست۔ و طبیعتِ
روزگار خاصیتِ مجازات متضمن۔ چنانچه پسرِ ملک با بچهٔ من غدرے اندیشید
و از من بے اختیار بلکه بطریقِ مکافات اسے بوے رسید۔ و ممکن
نیست که کسے از ساغرِ ستمگاری جرعه نوشد۔ که خمارِ ابتلا نگردد و در چنین
اعمال نهالِ بیداد نشاند ثمرۂ عقوبت و عذاب بر ندارد۔ بیت

ابلہ را اگر تخمِ حنظل کاشت — طمعِ نیشکر نباید داشت

مگر ملک حکایت دانادل و دزداں استماع نکردہ است۔ و رسیدن مکافات بدزداں بسمع شریف نرسیدہ ملک پرسید کہ چگونہ بودہ است آں۔

حکایت

گفت آوردہ اند کہ در شہر رقہ درویشے بود با خلاق پسندیدہ و آداب ستودہ آراستہ۔ و نہال اقوال و افعالش بازہار مکارم اوصاف و محاسن عادات پیراستہ و بواسطہ آنکہ دلے داشت بحقائق معرفت دانا او را دانادل گفتندے۔ و اہالی آں شہر او را دوست داشتندے۔

بیت

آں را کہ کمال معرفت شد حاصل ہم مونس جاں باشد و ہم محرم دل

وقتے از اوقات متوجہ زیارت بیت الحرام شد و بے رفیقے و ہمدمے روے براہ آورد جمعے دزداں بوے رسیدند و بگمان آنکہ با وے مال بسیار است قصد کشتن وے کردند۔ دانادل گفت یاراں از مال دنیا چنداں چیزے بیش نیست کہ توشہ راہ حج تواند بود۔ اگر غرض شما بداں مقدار حاصل میشود مضائقہ نیست مال ببرید و مرا بگذارید۔ تا بطریق توکل و تجرید ایں راہ را بسر برم۔ و دیدۂ انتظار کشیدہ را از خاک آستانِ حرم توتیائے کشم۔

بیت

روم بکوے وے وسر بر آستاں فگنم — غبار خاک درش توتیاے دیدہ کنم

دزداں بے رحم بداں سخن التفات نانمودہ بقتل وے شمشیر کشیدند۔ بیچارہ متحیر وار بہر طرف مے نگریست و چنانچہ رسم فروماندگان باشد یارے ومددگارے مے جست۔ دراں بیداے پر وحشت وصحراے باہول وہیبت ہیچ متنفسے بنظر وے درنیامد مگر آنکہ برزبر سر ایشاں جوقے کلنگاں مے پریدند۔ دانادل آواز داد کہ اے کلنگاں درین بیاباں بدست ستمگراں گرفتار شدہ ام وجز حضرت عالم السر والخفیات کسے از حال من خبر ندارد شما کینۂ من ازیں جماعت بخواہید۔ وخون من از ایشاں باز طلبید۔ دزداں بخندیدند و گفتند چہ نام داری۔ گفت دانادل۔ گفتند بارے دل تو از دانائی ہیچ خبر ندارد مارا معلوم شد کہ تو بے عقلی وہرکہ عقل ندارد در کشتن او زیادہ وبالے نخواہد بود۔ دانادل گفت۔ سوف ترٰی اذا تجلی الغبار۔ درینجا نکتۂ از مکافات بگوش شما فرو میخوانم۔ وشمۂ از مجازات عمل بنظر شما درمے آرم ولیکن گروہے کہ صفات صم بکم عمی فھم لا یرجعون۔ لازم ذات ایشان ست ازیں معنی چہ خبر دارند۔

بیت

اگر گوش دارد خداوند ہوش   ازیں ساں سخن با خوش آید بگوش

چندانچہ داناول مے گفت گوشِ ہوشِ ایشاں از استماعِ سخنِ حق بے بہرہ بود و باصرۂ بصیرتِ شاں مشاہدۂ جلواتِ جمالِ حقیقت نے نمود۔ اورا بکشتند و مالش را ببردند۔ وچوں خبرِ کشتنِ او باہلِ شہر رسید ملول گشتہ بر فوتِ او تاسفہا خوردند۔ و پیوستہ طالب آں بودند کہ مگر کشندگانِ اورا بیابند۔ آخر الامر بعد از مدّت بعید بیشتر اہلِ شہر روزِ عید بمصلّیٰ حاضر شدہ بودند و کشندگانِ داناول نیز در ہمہ مجمع گوشہ گرفتہ۔ درانثناے آں فوج کلنگاں از ہوا در آمدہ بالاے سرِ دزداں حاضر پرواز مے کردند و بشوے آوازے دادند کہ از شغب و فغانِ ایشاں خلق از اوراد و اذکارِ خود باز مے ماندند۔ یکے ازاں دزداں بخندید۔ و بر سبیلِ استہزا بیارِ خود گفت ہمانا کہ خونِ داناول را مے طلبند۔ قضارا یکے از اہلِ شہر کہ در جوارِ ایشاں بود ایں سخن بشنید و دیگرے را اعلام دادہ ہم در ساعت بحاکم انہا کردند۔ و ایشاں را گرفتہ باندک مطالبہ معترف شدند و مکافاتِ خونِ ناحق بدیشاں رسیدہ بقصاص رسیدند۔

قطعہ

کہ کرد در ہمہ عالم کمانِ ظلم بزہ   کہ تیرِ لعنتِ جاوید را نشانہ نشد

که در زمانهٔ بے اعتبار طرحِ ستم   خیال بست که خود عبرتِ زمانه نشد

و این مثل برائے آں آوردم تا ملک را معلوم گردد که جرأتِ من در زخمِ شاهزاده به تقاضائے مکافات و اقتضائے مجازات بود۔ والا مرغے شکسته بال را قوتِ این کار از کجا تواند بود و چوں این صورت از من در وجود آمده حالا حکمِ حاکمِ خرد این ست که بفرمانِ تو کار نکنم و اعتماد نا نموده بر سخنِ مخادعت و فریب در چاه نروم ع

آں به که حذر نمائیم از خدمتِ شاه

ملک گفت آنچه گفتی بصدق و صواب مقروں بود و بفوائدِ حکمت و عوائدِ فضیلت مشحون و من میدانم که بفحوائے اَلْبَادِیْ اَظْلَمُ گناه بپسرِ من بود که بے سابقهٔ جرمے بچهٔ ترا بقتل آورد و تو بر سبیلِ مکافات که جَزَاءُ سَیِّئَةٍ سَیِّئَةٌ مِّثْلُهَا عوض راست کردی و هنوز منت دارم که بر قتلِ او اقدام نمودهٔ و همیں به نقصانِ باصره پسند کردهٔ۔ اکنوں نه ترا کراهیتے متوجه است و نه مرا آزارے باقی۔ قولِ مرا باور کن۔ و بیهوده در مفارقت و مهاجرت مکوش و بدانکه من انتقام را از معائبِ مرداں مے شمارم۔ و عفو را از هنرهائے جوانمرداں مے شناسم هرگز دستِ رد بر پیشانیِ هنر نخواهم زد۔ و روئے قبول بجانبِ عیب نخواهم آورد۔ بلکه مدعائے من آں ست که در مکافاتِ بدی نکوئی کنم۔ و اگر از کسے ضررے بمن

عائد شود در برابر آن نفعی بوی رسانم۔

رباعی

ما عادت خود بهانه جوئی نکنیم   جز راستی روی و نیک خوئی نکنیم
آنها که بجای ما بدیها کردند   گر دست دهد بجز نکوئی نکنیم

قبره گفت باز آمدن من هرگز ممکن نیست که خردمندان از مصاحبت
یار متوحش پهلو تهی کرده اند و در تصانیف بزرگان مذکور است که مردم
آزرده را هر چند تلطف و دلجوئی زیادت واجب دارند و اکرام و احسان
به نسبت ایشان فریضه شناسند بدگمانی و نفرت بیشتر شود۔ و بران تقدیر
احتراز لازم باشد۔

قطعه

عزیز من چو آزردی کسی را   مراعاتش مکن تا میتوانی
که هر چند از تو فرصت بیش بیند   مر او را بیش گردد بدگمانی

ملک گفت ای قبره ازین کلمات درگذر که تو مرا بجای فرزندی
بلکه عزیزتری و انسی که مرا با تست با هیچکس از خویشان و متعلقان نیست
کسی به نسبت کسان خود بد نیندیشد۔ و با مخصوصان در مقام انتقام و
مخاصمت نباشد۔ قبره گفت حکما در باب اقربا سخن گفته اند و حال هر یک
به تفصیل باز نموده و برین منوال فرموده که مادر و پدر بمثابه دوستانند
و برادران بمثابه رفقا و یاران و خال و عم در مرتبه آشنایان و زن در مقام

باہم صحبتان۔ و دختران در موازنهٔ خصمان و سائر خویشاوندان در رتبهٔ
بیگانگان۔ اما پسر را برائے بقائے ذکر خواهند و با نفس و ذات خویش
یکتا شناسند۔ و دیگرے را در حرمت و عزت با او شریک
نسازند و من هرگز ترا بجائے پسر نتوانم بود۔ و بر تقدیر آنکه مرا بجا
فرزند داری در وقت نزول بلا و هجوم آفت و عنا جانب مرا فرو
خواهی گذاشت که هر چند کسے را دوست دارد و گوید که خود
را بر تو ایثار میکنم و بجان در مقام مضائقه نیستم۔ ع

جهان چه چیز است که بهر تو فدا نتوان کرد

لیکن وقتے که فتنهٔ حادثه گرد و کار بجان رسد که از سر جان بر باید
ساخت بے شبهه خود را از مضیق آں خطر بر صحت سلامت خواهد کشید
و بهیچ نوع نقد هستی را نثار دیگرے نخواهد کرد۔

بیت

مردے باید که از بلا نگریزد — وز بهر کسے از سر جان برخیزد

مگر ملک حکایت پیرزن و دوستی نشنیده ... بر مضمون حال
ایشان اطلاع نیافته شاه فرمود که باز نمائے با من که چگونه بوده است
آں۔

حکایت

گفت آورده اند که زالے کهن سال فرسوده حال دخترے

داشت مہستی نام ناگاہ چشم زخم روزگار ناساز گار بداں سرو گلعذار رسیدہ سر بر بستر بیماری نہاد۔ پیرزن گرد سر و خترے گشت و از روے نیاز زاری با چشمے چوں ابر نو بہاری مے گفت۔ ای جانِ مادر فداے تو باد۔ و سر این شکستہ در گوشۂ محنت درماندہ خاکِ پاے تو۔ من خود را صدقۂ سر تو مے کنم۔ و نیم جانے کہ دارم براے بقاے تو فدا مے سازم۔

ع

گرت درد سرت باشد مرا بر گرد سر گرداں

ہر سحر گاہ با نالہ و آہ مے گفتے خدایا برین جوانِ جہاں نادیدہ ببخشاے۔ و این پیر فرتوت از عمر سیر آمدہ را در کار او کن۔

مثنوی

از عمر من آنچہ ہست بر جاے | بستان و بہ عمر او در افزاے
گر چہ شدہ ام چو موے از غم | یک موے مباد از سرش کم

القصہ پیرہ زن از آنجا کہ مہر مادری و شفقتِ مادراں باشد روز و شب در دعا و زاری مے کوشید و جانے کہ داشت بفرزندِ دلبند می بخشید قضا را مادہ گاؤ ے از آں پیرہ زن از صحرا باز آمد و بمطبخ درون رفت و بوے شوربا سر در دیگ کردہ آنچہ بود بخورد و چوں خواست کہ سر از دیگ بیروں آرد نتوانست۔ گاؤ بے طاقت شدہ بہر جانب

دیگ در سر از مطبخ بدر آمد و ازیں گوشہ بداں سے رفت۔ پیرہ زن در
وقت باز آمدن گاؤ در خانہ نبود و از سرّ ایں قضیہ وقوفے نداشت
چوں بخانہ در آمد و بداں شکل و ہیئت چیزے دید گمان کرد و تنہا ہمی آید
تصور کرد کہ عزرائیل ست بقبض روح مہستی آمدہ نعرہ برداشت
و بزاری تمام گفت۔

نظم

ملک الموت من نہ مہستی ام | من یکے پیر زال محنتی ام
گر تو خواہی کہ جانش بستانی | اندراں خانہ است تا دانی
گر ترا مہستی ست اندر کار | اینک اورا ببر مرا بگذار
بے بلا تا زنیں شہر داورا | چوں بلا دید در سپرد اورا
تا بدانی کہ نیست در خطرے | ہیچکس را ز خود عزیز ترے

و من امروز از ہمہ علائق تجرد شدہ ام و از خلائق منقطع گشتہ و از
خدمت تو چنداں توشہ برداشتم کہ راحلۂ قوت من بداں گراں بار
شدہ تحمل بار دیگر ندارد۔

ع

ترسم کہ تن ضعیف ست ایں بار برنتابد

و کدام جانور را آں طاقت تواند بود کہ گوشۂ جگر او را آتش جہاد
کباب کردہ میوۂ دلش را بباد تاراج بردہ خار و روشنائی دیدۂ

اورا در ظلمات فنا افگنده راحت جانش را از پیش برد ارند و من چون
از فرزند ارجمند که نور دیده پر نم و سرور سینه پر غم بود بر اندیشم دریاے
تاسف در موج آمده کشتی شکیبائی را بگرداب اضطراب انداز د و شعلۂ
آتش تحیر بالا گرفته متاع صبر و بردباری را بیکبار بسوزد۔

قطعه

اندر جہان منم که محیط غم مرا | پایان پدید نیست چه پایان کنارهم
گفتم ببینم ساحل دریا شود پدید | اکنون شکست کشتی صبر و قرارهم

و با اینهمه بجان ایمن نیستم و بدین تواضع و تملق فریفته شدن از روش
خردمندان دور میدانم۔ لاجرم آیتہ یا لیت بینی و بینک بعد المشرقین
مے خوانم

بیت

وصلے که در و ملال باشد | ہجران بہ ازان وصال باشد

ملک گفت آنچه از جانب تو وقوع یافت اگر به وجه ابتدا بودے تحرز
و تجنب از صحبت مناسب نمودے ولیکن بر سبیل قصاص کارے
کردی و بطریق جزا عملے بجا آوردی۔ و زبان معدلت نیز ہمین حکم
می فرماید و حاکم انصاف در مقابلہ چنان فعلے که از فرزند من صادر شده
بچنین مکافات امرے نماید پس موجب ہجرت و سبب نفرت چه
تواند بود۔ آخر بر اندیشی که پیش از ولادت فرزند انیس اوقات و

مونسِ روزگارِ من تو بودی و چوں پسرِ من از کتمِ عدم بقضاے
وجود آمد مہرِ پدری اقتضاے آں کرد کہ بدیدارِ وے انسے پدید
آید۔ دراں مادہ اورا با تو شریک کردم و مجالستِ تو و موانستِ
وے عمرے برفاہیت مے گذرانیم واکنوں کہ چشمِ زخمِ زمان نقصانے
بگوہرِ باصرہ اش رسانید و ذوقے کہ بدیدارِ وے داشتم خلل پذیر
شد۔ اما مسرتِ گفت و شنید و بہجتِ صدا و ندا سے تو باقی ہست
چناں مکن کہ ایں نیز بکلی منتفی گردد۔ و مرا بقیۃ العمر معتکفِ بیت الاحزان
باید شد و بادہ و ملال و غصہ و کلال باید گذرانید و مثلِ من
با تو ہماں مثلِ مطرب است و بادشاہ شہرہ پرسید کہ چگونہ بودہ است
آں۔

حکایت

گفت آوردہ اند کہ بادشاہے مطربے داشت خوش آواز و
شیریں نواز کہ بالحانِ دلفریب پاے تحمل از رکیب بیروں بردے
و عنانِ تمالک از دستِ صبر و شکیب بدر کردے۔

بیت

از خوش گوے تر در لحن و آواز   ندید ایں چنگ پشت از غنواں ساز

بادشاہ اورا بغایت دوست داشتے۔ و پیوستہ بسماعِ نغماتِ دل آویز
و داستانہاے نشاط انگیزش خوش وقت بودے۔

فرد

نوائے مطرب بشنو کہ صوتِ راحت افزایش
بزہرہ ہم چو ناہید آورد و چرخ کبود اک را

و آں مطرب غلامے قابل را تربیت می فرمود و در سازندگی و نوازندگی تعلیم ہائے مشفقانہ میداد تا اندک زمانہ راکار از خواجہ بگذرانید و آہنگ سازی و نغمہ پردازی بمقامے رسانید کہ آوازہ قول و غزلش از اندازہ تصور و فہم و خیال درگذشت و از صوت و صدائے نقش و عملش سامع جوان و اعزہ و اہالی بیخود گشت۔

مثنوی

کردے بہ ترانۂ دل آویز — بازار نشاطِ عیش را تیز
چوں گوشہ عود ساز کردے — ناہید در گوش باز کردے

شاہ از حال غلام آگاہ شد بتربیت و تقویت او التفات نمود تا بحدے کہ ندیم خاص و مقرب و صاحب اختصاص گشت و شاہ ہموارہ بنغمات فیض بخشش کہ از معجز مسیح خبر دادے مفتوں بودے۔ و بنوائے عودِ عالم سوزش کہ آتش در دلہائے عشاق میزد۔ آہنگِ بزم عشرت می نمود حرق حسد در دل مطرب بحرکت آمدہ غلام راکشت و خبر بپادشاہ رسید باحضارِ مطرب فرمان داد۔ و چوں مطرب راموقف

سیاست حاضر گردانیدند سلطان از روے ہیبت با او عتاب آغاز کرد و گفت ندانستی کہ سن نشاط دوست ام و نشاط من بدو قسم بود یکے در صحبت از ساز ندگی تو و دیگر در خلوت از نوازندگی غلام تو. چہ چیز ترا بریں داشت کہ غلام را بکشتی و نیمۂ نشاطِ من باطل کردی ہمیں ساعت بفرمایم تا ترا نیز ازہماں شربت کہ غلام را چشانیدہ بچشانند تا دیگر بارہ کسے برمثل ایں جرأت اقدام ننماید. مطرب را از قولِ شاہ سر و دسے بیاد آمد و گفت شاہا من بد کردہ ام کہ نیمۂ نشاطِ پادشاہ را باطل کردم اما آنکہ پادشاہ را بکشد و تمام نشاطِ خود ضائع مے سازد چگونہ است. پادشاہ را خوش آمد و او را نوازش فرمودہ از کشتن آزاد کرد. و غرض از ایراد ایں مثل آں بود کہ پارۂ از طرب و خوش دلی من بواسطۂ فرزند نقصان پذیرفتہ و تو نیز کہ ساز فراق می نوازی نزدیک تر شدہ کہ پشتِ امیدم چوں قامتِ چنگ خمیدہ گردد. و سینہ رنجورم بناخنِ حسرت چوں دلِ عود خراشیدہ شود و آخر الامر یاراں را مفارقت بضرورت دست خواہد داد. بارے حالا در ہجر اختیاری مکوش. و دامن جمعیت از دست مدہ.

فرد

خود مکن بیگانگی بارے چو میدانی کہ چرخ
آشنایاں را ز یک دیگر جدائی میدہد

٤٢٨٣

قسم گفت خشم در نهانخانهٔ دل پوشیده است و کینه در زاویهٔ سینه مخفی
مانده و چون کسے را بران اطلاع ممکن نیست پس آنچه زبان گوید
اعتماد را نشاید چه زبان درین سعی از مضمون آنچه در ضمیر مکنون ست
عبارتے راست ادا نکند و بیان در خواسے مخزونات خاطر حق امانت
بجاے نیارد۔ امّا دلها بحکم۔ اَلْقُلُوْبُ تَشَاہَدُ۔ یک دیگر را شاهدِ عدلِ و
گواهِ راست اند۔

فرد

حدیثِ سرّ دل دل داند و بس — زبان و لب دران محرم نباشد

و زبانِ تو در آنچه بگوید دل با او موافق نیست و دلِ تو آنچه دارد زبان
در اداے آن صادق۔

مصرعه

صد جاں فداے آنکه زبان و دلش یکے ست

اے ملک من صعوبتِ صولتِ ترا نیکو شناسم و از هیبتِ سیاست
تو نیک باخبرم۔

فرد

ز آنکه گاهِ جنگ چو خشم گران کنی رکاب — و ز باد وقتِ حمله سبکتر کنی عنان

[illegible] تو انتقام ... نفس از ضرر سطوت

تو آرام نتوانم گرفت۔ و من از انجملہ نیستم کہ طبیب با هر دنی گفت دارو
چشم را بتو نسبت باشتر ست از دارو سے دردِ شکم۔ مالک چہ سید کہ
بہیگونہ بودہ است آں۔

حکایت

فہرہ گفت مردے نزد طبیب آمد و از دردِ شکم بے قرار گشتہ در زمین
می غلطید۔ و از صعوبت الم زار زار می نالید و دوائی طلبید۔ ع
اے طبیب آخر علاجے کن کہ کار از دست رفت
طبیب بطریق کہ ارباب حکمت قانون معرفت اسباب و علامات را مقدم
دارند تا بعد از تشخیص مرض بعلاجے کامل کہ سبب شفاے عاجل تواند شد
اقدام نماید۔ از وے پرسید امروز چہ خوردہ۔ مرد سادہ دل گفت پارہ
نانِ سوختہ خوردہ ام۔ و بداں غذا کہ مشابہ انگشت بود تنورِ معدہ را
تافتہ طبیب بلازمان فرمود کہ دارو ئے کہ چشم را جلا دہد و روشنی بصر
بیفزاید بیارید۔ تا چشم ایں کس را دارو بکشم۔ آں شخص فریاد برکشید۔

بیت

کا خسرچہ محل ہزل و بازیست　　　وقتِ اجل ست و جاں گدازیست
اے طبیب سخن بیہودہ بطرف نہ۔ و استہزا بگذار من از دردِ شکم می نالم و تو جوا
دارو در چشم من میکشی۔ دارو ے دیدہ را با دردِ شکم چہ نسبت طبیب

گفت بیخوا ہم کہ چشم تو روشن شود و سیاہ از سفید فرق توانی کرد تا دیگر نانِ سوختہ نخوری۔ پس ترا علاجِ چشم از مداواتِ شکم لازم تر است و غرض من از ایراد این مثل آن ست تا ملک تصور نکند کہ من از جملۂ آنہا ام کہ سوختہ از ساختہ باز نشناسم و خام از پختہ امتیاز نہ کنم۔

بیت

بحمد اللہ کہ در دانش چنانم | کہ خیر از شر جدا کردن توانم

ملک گفت میانِ دوستاں ازیں نوع کہ ترا با من واقع شد بسیار حادث میگردد۔ امکان ندارد کہ راہِ مخاصمت بکلی از میانِ مردم برافتد وطریقِ نزاع وجدال مسدود گردد۔ اما ہر کہ بنورِ عقل آراستہ است و بزیورِ خرد متحلی حسب المقدور در اطفائے نائرۂ غضب مے کوشد و چندانکہ میتواند آبِ حلم بر آتشِ خشم مے ریزد و میداند کہ در نوشیدنِ شربتِ عفو اگرچہ بغایت تلخ نماید حلاوتِ مسرت مندرج ست و تحمل نمودن بہ مشقت بردباری ہر چند مزاج زہر دارد نامجست را متضمن ست۔

مثنوی

غصہ مخور زانکہ شقاوت در وست	خشم فرو خور کہ حلاوت در وست
شعلۂ برق ارچہ ہمہ آتش ست	قاعدۂ بحر فرو خوردن ست
سینۂ دریا نشود پر غبار	گرچہ کہ باران کندش سنگسار

قبرہ گفت ایں مثل مشہور ست مَن تَهَاوَنَ بِالشَّرِّ وَقَعَ فِی الشَّرِّ۔ ہر کہ آسان گیرد دشوار افتد ایں کار دشوار را آسان نتواں گرفت۔ و دریں امر صعب تہاون نشاید ورزید۔ و من عمر در نظارۂ مہرہ بازی چرخ شعبدہ انگیز تلف ساختہ ام۔ و نفائس اوقات بتفرج بوالعجبہاے وہر حقہ باز در باختہ۔ ہر آئینہ از ذخائر تجربہ استظہارے وافر حاصل شدہ باشد و بمکاسب گیاست و سرمایۂ فہم و فراست سودے تمام بدست آمدہ و بحقیقت شناختہ ام کہ شرر اختیار و شرارۂ اقتدار بناے عہد و پیمان را بسوزد و سوزن نخوت کامگاری بر رشتۂ سطوت جہاری دیدہ آزرم و وفا را می دوزد۔ و آنجا کہ شیر ہیبت شہریاری قدم انتقام بر زمین زند تملق و روباہ بازی فائدہ نخواہد داد ہماں بہ کہ خود را خواب خرگوش ندہم۔ و از خوے پلنگی ہراساں شدہ چوں آہو راہ بیاباں گیرم کہ خصم ضعیف را بہیچ وجہ با دشمن قوی مجال منازعت نیست چنانچہ آں بادشاہ براے دشمن خود دریں باب مثلے ایراد کردہ است۔ ملک پرسید کہ چگونہ بودہ است آں۔

حکایت

گفت آوردہ اند کہ در دیار ترکستان پادشاہے بود کہ ہما ہمت سپہر ہمتاے او سایۂ صلاح و فلاح فروزد نجاح بر مفارقت عالمیاں

مبسوط ساختہ وعنقاے لواے بااعتلایش سررفعت از آشیانہ طاؤس ریاض سپہر گذرانیدہ عدل کاملش مہمات ملک داری را انتظام ارزانی داشتہ وبذل شاملش مصالح شہریاری را از روے اہتمام باتمام رسانیدہ۔

مثنوی

خسرو تاج بخش تخت نشاں | بر سر تاج و تخت گنج فشاں
در جہانگیری و جہانبانی | جم وقت و سکندر ثانی

یکے از ارکان دولت راندہ شدہ در ضمیر پدید آمدہ روے از سدۂ سپہر اشتباہ شاہ بتافت ویکے از دشمنان ملک را فریب دادہ در مقام محاربہ و مخاصمہ آوردہ۔ وچوں شاہ دانست کہ دشمن روے اطاعت از قبلۂ اتقیاد برتافتہ ووسوسۂ عصیان ودغدغۂ طغیان در بنیاد اعتقادش راہ یافتہ وباسرے پرجوش سوداے خام خیال سرداری و سروری می پزد وبادل پرکینہ از کدورتہاے دیرینہ تمناے کامگاری وبرتری می بردہ نامہ مشتمل برنصایح مشفقانہ وصحیفۂ منطوی برمواعظ ملوکانہ نزدیک وے فرستاد خصم مغرور از غایت نخوت وغرور بداں التفاتے نکردو یکمند دعوت ہرکجا تصور کردے سرگرداں بود بجانب خود جذب می فرمود۔

بیت

پراگندہ چند را اگر گرد   کہ نادر دو چند روز تبرد

القصہ چون پادشاہ دید کہ نوشدار وے ملائمت مزاج کثیفا ایشان را کہ از منہج اعتدال حقیقی بکلی منحرف شدہ اصلاح نمی تواند کرد بدین گونہ پیغامے فرستاد کہ من و تو شیشہ و سنگ مائیم خواہ سنگ بر شیشہ زن و خواہ شیشہ بر سنگ کہ در ہر دو حال شیشہ خواہد شکست و سنگ را آسیبے نخواہد رسید از ایراد این مثل فائدہ آن ست کہ بر ضمیر منیر شاہ روشن گردد کہ من نیز حکم شیشہ دارم و با ستم سلطانی کہ چون سنگ پائدار و خصم شکن ست ملاقات کردن نیارم ہر چند کہ ملک در مقام ملاطفت ست و میخواہد کہ بسکنجبین اعتذار صفرائے وحشت را تسکین دہد اما در مذہب خرد قبول عذر ارباب حقد و حسد حرام ست و طلب صلح اصحاب عداوت بہ ود انکار جواب دادن امرے واجب الالتزام۔

قطعہ

ز دوستان سخندان شنیدہ ام پندے   کہ در ملائمت دشمن اعتماد مکن
چو اعتقاد بمضرت بخصم پیدا شد   مشو فریفتہ و فسخ اعتقاد مکن

ملک گفت ای بیچارہ این چہ سخن ست کہ نے انقطاع صحبت و بہ انداختن دوستی روا

نبا شد و بمظنّه که از وهم برآمد رفیق را بسوز فراق مبتلا ساختن نشاید بمعرفت قدیم و صحبت مستقیم را باندک شائبه برطرف نهادن و سر رشتهٔ عهد یاری و پیمان دوستداری را بجز وسے خدشه از دست دادن طریق ارباب تحقیق نیست ۔

قطعه

وفا و عهد تو این بود و من ندانستم ۔ نوید مهر تو کین بود و من ندانستم
همه سخن چو دل خویش سخت میگوئی ۔ دل تو سخت چنین بود و من ندانستم

آخر صحبت و وفاداری در سگے که از همه جانوران بقدر حقیر تر و بمنزلت خسیس تر است یافت می شود تو چرا از عرصهٔ بیوفائی قدم باز پس نمی کشی و به پیمانے که در صحبت و مودّت ما بسته به پایان نمی بری ۔

بیت

وفاے عهد نکو باشد ار بیاموزی

قبره گفت من چگونه بنیادِ وفا نهم ازاں جانب ارکانِ وفاداری منهدم است و آثارِ حُسنِ عهد بکلی منعدم ۔ و امکان ندارد که ملک موجبات وحشت را فرو گذارد ۔ و از ترصدِ فرصتِ مکافات اعراض نماید ۔ و حالا چوں بزور و قوّت بر من دست نمی تواند یافت میخواهد که مرا بمکر و حیله در قبضهٔ انتقام کشد و بباید ترسید از کینه که در ضمائر ملوک متمکن بود

چه ایشان به نخوت سلطنت و کبریا موصوفند و به تعصب متصف باشند و چون تهمت
بابند هیچ تاویل مجال تهمت گوئی و عذر خواهی ندهند و مثل کینها در سینها
چون آتش افسرده باشد. اگر چه آثار ظاهر نگرداند. چندانکه شرارهٔ
غضبی بوی رسد افروخته گردد. و فروغ خشم بالا گرفته جهانی را بسوزد.
و دود انتقام از سر آتش کینه خیزد. پس دماغها را خشک ساخته بسیار
دیدها تر گردانیده و ممکن نیست که تا ذره آتش کینه در کانون سینه باقی
ماند از مضرت شعلهٔ خشم ایمن توان بود. ع

چون خشم زند شعله تر و خشک بسوزد

ملک گفت عجب حالتیست که تو درین باب بیک طرف افتاده و
جانب دیگر را از دست داده چرا نشاید که منفرات وحشت به اسباب
الفت مبدل گردد و بعد از کدورت مجادلت صفای مخالصت پدید
آید فنزه گفت که اگر کسی تواند که در مراعات جوانب لطفی تمام بجای
آورد. و در طلب رضا و فراغ دوستان سعی پیوند و در وصول منافع
بدیشان و دفع مضار و مکاره از ایشان مو شکافته و دقایق [illegible]
دارد ممکن است که آن وحشت از میانه مرتفع گردد. و هیچ کینه جوئی را
صفایی حاصل آید. و هم دل خالف به تسبیح [illegible] شود
و من از آن عاجزترم که ازین ابواب آنچه اصل حقد را زائل گرداند

وطریق الفت و موافقت لازائد سازد و توانم اندیشید یا بر خاطر تو انکم گزرانید
واگر باز بخدمت مراجعت کنم پیوسته در ہراس و مخافت خواہم بود
وہر ساعت بتازگی مرگے مشاہدہ خواہم کرد۔ پس ازیں مراجعت
مجانبت ورزیدن و معاودت را بمباعدت تبدیل نمودن اولیٰ،

فرد

از درخت بخت چوں نشگفت گلہاے وصال
در بیابانِ جدائی خارہم در پاخوش ست

ملک گفت ہیچکس بر نفع و ضرر در حق کسے برارادت باری
عزّاسمہٗ قادر نباشد و از اندک و بسیار و خرد و بزرگ انچہ در وجود
آید جز بہ تقدیر ازلی و سابقۂ حکم لم یزلی نمے تواند بود۔ وچنانکہ
دست مخلوق از ایجاد و احیا قاصر است افناد اماتت نیز
از جہت وے متعذر باشد۔ وعمل پسر من و جزائے تو بقضاے
ربّانی و مشیت یزدانی نفاذ یافتہ است و ایشاں درمیانۂ اجراے
آں حکم سببے بیش نبودند مارا بمقادیر آسمانی مواخذت منماے
و بمقدّرات الٰہی سرزنش مکن و بقضاے خدا راضی شو۔

قطعہ

بجز رضا بقضاے خدا نمی شاید | بغیر صبر بر قسمت بلا سمے شاید

از آنچه رفت قلم سر مکش و گر نه بیا　　برون رو از خط او گر ترا سرے شاید

قبره گفت عجز آفریدگان از دفع قضاے آفریدگار ظاهر و مقرر است و بر صفحات تصورات اهل تصدیق این قضیه موضح و مصور که انواع خیر و شر و اصناف نفع و ضرر بحسب ارادت و مقتضاے مشیت خداوند جل ذکره نافذ مے گردد و جهد و کوشش خلق در دفع و منع آن تقدیم و تاخیر دران صورت نه بندد و لا راد لقضائه و لا معقب لحکمه

فرد

کسے ز چون و چرا دم نمی تواند زد　　که نقش بند حوادث وراے چون و چراست

و با آنکه جمهور علما برین معنی اتفاق نموده اند هیچکس نگفته است که جانب حزم و احتیاط را مهمل باید گذاشت و محافظت نفس از مکاره آفات در توقف باید داشت بلکه گفته اند اسباب پرهیز را مهیا باید نمود و اتمام امور به مسبب الاسباب تفویض باید فرمود۔

مثنوی

سنتے بنهاد ز اسباب و طرق　　طالبان را زیر این نیلی تتق
اے گرفتار سبب بیرون مپر　　لیک عزل آن مسبب ظن مبر
سببها از مسبب غافلی　　سوے این روپوشها زان مائلی

تا چه را تعقل و توکل می‌گویند این قول ست -

ع

با توکل زانوی اشتر ببند

ملک گفت ملخص این مقالات همان ست که من خواهان ملاقات
توام و آرزومندی صحبت تو در ضمیر خویش فراوان می یابم - و با این همه
اشتیاق که از جانب من واقع است از طرف تو جز مقدمات ملال
فهم نمیشود -

فرد

تو ملولی ز ما و ما مشتاق — دل بدل میرود چه حالست این

قمر گفت که اشتیاق تو در آن ست که دل خود را بکشتن مست شیفته
دهی و حال آنکه نفس من حالا رغبت نوشیدن شربت اجل و میل
پوشیدن لباس فنا ندارد - و تا عنان مراد بدست ست از قبول
آن ابا می نماید و احتراز از آن عین صواب می بیند -

ع

سر باز دگر زدن نه در وی نه سنی ست

و من امروز در دل خویش بر عقیدهٔ ملک استدلال توانم کرد چه اگر
قدرت و استطاعت یابم جز الاکتب قرة العین پادشاه راضی نمیشوم
و سبب آنکه که شاه نیز بواسطهٔ ملال فرزند جز هلاک من نخواهد طلبید.

و بر مکنونِ ضمیرِ مصیبت زدگاں کسے وقوف یابد کہ بہ آتش آں غم سوختہ باشد و ہم ازاں بلیت شربتِ تلخی تجرع کردہ مدعیانِ آسودہ ازیں حال غافل اند و نازپروردگانِ راحت دیدہ از پیرایہ درد عاطل۔

فرد

اے ترا خارے بپا نشکست کے دانی کہ چیست
حال شیرانے کہ شمشیرِ بلا بر سر خورند

و بچشم خردی بینم کہ ہر گاہ ملک را از بینائی بسر باد آید و من از نور دیدۂ خود برانداشیم تفاوتے در باطنہا ظاہر خواہد شد۔ و تغیرے در مزاجہا روے خواہد نمود۔ و نتواں دانست کہ ازاں چہ زاید۔ و دراں چہ حالہا روے نماید۔ و بدیں دلیل مفارقت مناسب تر ست از مواصلت و دوری لائق ترا از قرب صوری۔ ع

صحبت چو چنیں ست جدائی خوشتر

ملک گفت چہ خیر تواند بود دراں کس کہ از جرمہاے دوستاں اعراض نتواند نمود و از سر حقد و آزار برنتواند خاست و مردِ فرزانہ و خردمند یگانہ براں قدرت دارد کہ از مکافاتِ مجرماں چناں گذرد کہ مدت العمر بداں رجوع ننماید و ہیچ وقت بر صفحۂ دل او از اندک و بسیارِ آں نشان یافت نشود و استغفارِ گنہگاراں و اعتذار

بدکرداراں را با حترازِ تمام تلقی نماید۔ شَرُّ الْاَشْرَارِ مَنْ لَا یَقْبَلُ الْاِعْتِذَارَ۔
بدترین بداں آں ست کہ عذر نپذیرد۔ و کینۂ عذر خواہ در دل گیرد۔

ع

وَالْعُذْرُ عِنْدِیْ لِلذُّنُوْبِ مُکَفِّرٌ

و من بارے ضمیر خویش را در آنچہ گفتم۔ صافی می یابم و از سورتِ خشم و حدتِ غضب و خیالِ انتقام در خاطر اثرے نمی بینم۔ و ہمیشہ جانبِ عفو را بر عقوبت ترجیح دادہ ام و دانستہ ام کہ ہر چند گناہ بزرگ باشد صفتِ عفو ازاں بزرگتر خواہد بود۔

فرد

گر عظیم ست از فرودستاں گناہ　　از بزرگاں عفو کردن لازم ست

قصہ گفت ایں ہمہ ہست اما من مردِ گنہگارم و مجرم ہمیشہ ترساں بود۔ مثلِ من مثلِ کسے ست کہ در کفِ پاے او جراحتے باشد اگر او بقوتِ طبع بیباکی کند و شب تیرہ در سنگستاں رفتن جائز شمرد چارہ نیست ازانکہ آں نیش تازہ گردد و پاے او زکار باز ماند بشایدکہ بر جائے نرم رفتن نیز متعذر باشد۔ و نزدیکی من بخدمتِ ملک ہمیں مزاج دارد و بوجہِ شرع و قانونِ ملت اجتناب من ازاں فرضِ عین ست۔ وَلَا تُلْقُوْا بِاَیْدِیْکُمْ اِلَی التَّهْلُکَةِ۔ و حکما گفتہ اند سہ تن از روشِ حکمت

دور اند. و از منهاج دانش برطرف. اوّل کسی که بر قوت ذات خود را اعتماد کند و هر آئینه چنین کس خود را در مهالک افگند و تهوّر او سبب هلاک او گردد. دوّم آنکه اندازهٔ طعام و شراب نشناسد و چندان تناول نماید که معده از هضم آن عاجز آید و این کس بی‌شبهه دشمن جان خود باشد. سوّم شخصی که بگفتار خصم در غرور افتد. و بقول کسی که ازو ایمن نتواند بود فریفته شود و بیشک انجام کار او بخسارت و ندامت انجامد.

بیت

مشو ایمن از حیلهٔ دشمنان   بیندیش و برتاب از آن سو عنان

ملک گفت ای قبره هرچند از در ملاطفت در می‌آیم و در راه صواب و نصیحتهای دوستانه بتو می‌نمایم تو همچنان بر خرافت خود مانده. و این قبول از استماع سر و اخطار فشانده و نصیحت در بارهٔ کسی که قبول نخواهد کرد بیفایده است چنانکه نصیحت کردن آن زاهد گرگ را. قبره پرسید که چگونه بوده است آن.

حکایت

گفت آورده اند که مردی زاهد نیک سیرت که اوقات شریفش بعد از ادای وظائف و اوراد جز بمحافظت عباد مصروف نبود

درصحرائے میگذشت۔ گرگے دید دہن حرص و شرہ کشادہ و دیدۂ آز براہ طلب نہادہ۔ ہمگی ہمت بران وقف کردہ کہ بیگناہے را بیازارد۔ و جانورے را بیجان کردہ جہت خوشنودیٔ نفسِ نافرماں ازو بہرہ بردارد۔

فرد

ستیزہ کاری بیدادگر نگر کہ بجہل ‌‌ ‌‌ رساند از پے یک سود صد زیان کسے

زاہد کہ اورا بداں حال دید و از صفحۂ پیشانیٔ او نقشِ جور و ستم مطالعہ فرمود ازانجا کہ شفقتِ ذاتی و رحمتِ جبلّیٔ او بودہ۔ پند دادن آغاز نہاد و گفت زنہار پیرامن گوسفندِ مردماں نگردی و قصدِ مظلوماں و بیچارگاں نکنی کہ عاقبت بیدادی موذّی بعقوبتِ الٰہی باشد و خاتمتِ ستمگری بنکال و عذابِ آں جہانی کشد۔

مثنوی

ہر کہ آئینِ ظلم پیش نہاد ‌‌ ‌‌ بند بر دست و پائے خویش نہاد

چند روزے اگر سر افرازد ‌‌ ‌‌ دہرش آخر ز پا در اندازد

ازیں مقولہ سخنان مے گفت۔ و بر ترک بز و گوسپندانِ مردم مبالغہ از حد می برد۔ گرگ گفت در مواعظ اختصار فرمائے کہ در پس ایں بیشہ رمۂ میچرد۔ و ترسم کہ فرصتِ گوسفند بردن فوت شود

و آنگاه حسرت فائده ندہد و غرض از ایرادِ این مثل آن ست که چندانچہ ترا پند میدہم تو ہماں بر سر کارِ خود ہی۔ و بداں سخن ملتفت نمے شوی۔

بیت

مکن که اہلِ مروت سخن شنو باشند ہزار سال بیک نکتہ در گرو باشند

قُبرہ گفت من نصیحت گوش کردہ ام و از مواعظِ خرد پند گرفتہ۔ عاقل آنرا مے شناسم که پیوستہ درِ حذر گشادہ دارد۔ و آئینۂ تجربہ پیش نہادہ من اینجا که آمدہ ام از غایتِ خوف و نشرع ست۔ عاقلانہ بر سر راہ ایستادہ ام و سفرے که کس را بر من دست رس نباشد بپیش چشم کردہ و بیش ازیں بر من توقف کردن حرام ست و دریں حیرت و تردد گذرانیدن موجبِ ملام چہ میدانم که خونِ مرا ملک حلال دارد۔ و انچہ در شرع و مروّت محظور ست مباح پندارد پس اقامتِ من مکروہ ست و بزودی رحلت نمودن واجب

مصرع

رفتم که ازیں زیادہ بودن خوش نیست

ملک گفت ترا اینجا اسبابِ معیشت آمدہ است و درہاے راحت و فراغت بر روے دل کشادہ۔ مشقت سفر اختیار نمودن و براے

انتظام معاش متعذر و بودن بهیچ وجه ندارد. قمره جواب داد هر که پنج خصلت
را بضاعت راه و سرمایه سفر سازد بهر جاکه رود اغراضش حاصل ست و
بهر جاکه توجه نماید فوائد رفقا و مصاحبان بدو واصل. اوّل از بدکرداری
برطرف بودن دوم نیکوکاری را شعار خود ساختن سوم از مواقع تهمت
پهلو تهی کردن. چهارم مکارم اخلاق را لازم گرفتن. پنجم آداب معاشرت
را در همه اوقات نگاه داشتن. و کسے که جامع این خصال باشد
اورا هیچ جا غریب نگذارند و وحشت غربتش براحت هوا تبدیل
سازند.

ع

دانا بهیچ شهر و ولایت غریب نیست

و عاقل چون در شهر مولد و منشاء خود و میان اقربا و عشائر آرمیدن نتواند
بضرورت فراق دوستان و متعلقان اختیار باید کرد. چه اینها همه را
عوض ممکن ست. و ذات او را عوض صورت نه بندد.

قطعه

اگر ترا بوطن نیست کار ناهموار | اسیر خانهٔ عطالت مشو به بیهوشی
سفر نماے که بے دوستی نخواهی ماند | بهر مکان که روی و بهر زمین که رسی

ملک گفت رفتن تو تا کے خواهد بود. و چه مقدار زمان توقف

خواہی نمود۔ قبرہ گفت اے ملک رفتن مرا باز آمدن توقع مدار و معاودت ازیں سفر خیال مبند۔ و نیک ماند ست ایں سول و جواب ما بحکایت عرب و نانوا ملک پرسید کہ چگونہ بودہ است آں۔

حکایت

گفتے آوردہ اند کہ عربی بیاباں نشیں بشہر بغداد درآمد دکان نانوا دید کہ گردہا چوں قرص قمر از افق منیر طلوع کردہ دکاک بافروغ سماک قدم بر ذُروہ دکان نہادہ حُسن شمسی بنجہ حیرت بر رخ آفتاب کشیدہ۔ و شور سنگ بخت گریبان نان تنک دریدہ۔

قطعہ

فراز منبرِ خبّاز قرص گرم پنداری
کہ خورشید جہاں تاب ست طالع گشتہ از گردوں

تنورِ نانوا نارِ خلیل اللہ را ماند
کزو ہر لحظہ آید تازہ نانے ہمچو گل بیروں

حاصل الامر عرب بیچارہ کہ ببوے نان رمق حیات یافتے چوں روے نان دید جبّۂ صبر چاک زدہ و پیش نانوا آمدہ گفت۔ اے خواجہ چند بستانی کہ مرا سیر نان سازی۔ نانوا با خود تاملے کرد کہ یک کس بیک من نان سیر شود۔ غایتش دو من واز سہ من خود تجاوز

نتواند کرد۔ گفت نیم دینار بده، چندانچہ بتوانی نان بخور۔ عرب نیم دینار بداد و بر لب دجلہ بنشست۔ نانوا نان مے آورد و عرب بآب تر کردہ میخورد تا بہا از نیم دینار بگذشت و بچہار دانگ رسید و ازاں ہم متجاوز شدہ دینار تمام شد۔ نانوا را تحمل نماند، و گفت یا اخا العرب بداں خدا ئیکہ ترا قوت نان خوردن بریں وجہ کرامت فرمودہ با من بگوے کہ تا کے نان خواہی خورد عرب جواب داد کہ اے خواجہ بے صبری مکن۔ تا ایں آب میرود من نان میخورم۔ و غرض ازیں مثل آنست کہ ملک معلوم فرماید کہ تا آبحیات در مجاری بدن جاری ست از تناول لقمۂ بیم و ہراس چارہ ندارم و از مائدۂ وصال فائدہ برداشتن محال مے پندارم و روزگار سیانِ ما مفارقتے افگندہ کہ مواصلت را درحوالی آں مجال نیست و زمانہ رشتۂ مصاحبت ما بنوعے گسیختہ گردانید کہ اندیشۂ اتصال جز خیال محال نہ و پس ازیں ہر گاہ کہ شوقے خواہد شد اخبارِ سعادت آثارِ ملک از نسیم سحر خواہم پرسید و جمالِ باکمالِ شاہ در آئینۂ خیال خواہم دید۔

فرد

گر وصالِ یار نبود با خیالش ہم خوشم کلبۂ درویش را شمعے بہ از مہتاب نیست

ملک قطراتِ حسرت از فوارۂ دیدہ بکشود و دانست کہ آں مرغ

زیرک بدام نیاید. و داعیۂ انتقام از خلوت خانۂ عدم بسرا ے وجود نخراہد بارے دیگر دانہ مکر پاشیدن گرفت و انواع عہد میثاق درمیان آورد. قبرہ گفت اے شاہزادہ جواں بخت و زیبندۂ تاج و تخت ہر چند بناے کرامت را تمہید دہی و اصناف عاطفت در باب ایمنی و سلامتی ارزانی داری و آں را بعہود پسندیدہ و مواثیق شایستہ موکد گردانی ممکن نیست کہ حلقۂ خدمت در گوش کشم و غاشیۂ ملازمت بر دوش افگنم۔

ع

سخن ضایع مکن دیگر کہ با ما در نمے گیرد

ملک دانست کہ بسوزن حیلت خار وحشت از پاے دل قبرہ بیروں نتواں کرد. و تیر از شست رفتہ بزور بازوے عذر بدست نتواں آورد. گفت اے قبرہ دانستم کہ از بوستان خیال جز بوے بمشام آرزو نخواہد رسید. و چہرۂ صحبت جز در آئینۂ امید نخواہد نمود۔

ربائی

آں رفت کہ در جوے طرب آبے بود | بادر سر زلف آرزو تابے بود
دردا کہ زمان عیش و دوران وصال | بگذشت چنانکہ گوئیا خوابے بود

اماں طمع آں دارم کہ بر سبیل یادگار دو سہ کلمہ کہ از تکرار آں آثار سعادت

بر اوراقِ روزگار مشاہدہ رود بفرمائی و بہ صیقلِ نصائح دوستانہ زنگار غفلت از مرآت خاطرِ من کہ بغبارِ ملال تیرگی پذیرفتہ بزدائی۔

فرد

زہر ما سخنے یادگار خویش بگوے　　کہ بہتر از سخنِ خوب یادگاری نیست

قبرہ گفت اے ملک کارہاے جہانیاں بروفقِ تقدیر ساختہ میشود و در آن بزیادت و نقصان و تقدیم و تاخیر کسے را مجالِ تصرف نداوہ اند ہیچکس نتواند شناخت کہ منشورِ سعادت برنامِ او رقم زدہ اند یا او را در جریدۂ اہلِ شقاوت داخل کردہ لیکن برہمگنان واجب ست کہ کارہاے خود را بر مقتضاے راے صائب بردارند و در مراعات جانب حزم و احتیاط غایتِ جہد بجاے آرند۔ اگر تدبیر موافقِ تقدیر آمد خود بر سریر اقبال و مسند جاہ و جلال تمکن دارند۔ و اگر قضیہ منعکس گردد۔ ہم دوستان عذر پذیرند و ہم طاعنانِ مجالِ وقیعت نیابند۔ قطعہ

حکیم گفت کہ تقدیر سابق ست و لے
بہیچ حال تو تدبیر خود فرو مگذار
کہ گر موافقِ حکمِ قضاست تدبیرت
بکامِ دل شوی از کارِ خویش برخوردار

دگر مخالف آنست دارد ست معذور

کسے کہ دارد از انوارِ عقل استظہار

و دیگر باید دانست کہ شایع ترینِ مالہا آنست کہ ازاں انتفاعے نباشد و غافل ترینِ ملوک آنکہ در حفظِ ممالک وضبط رعایا اہتمام ننماید و لئیم ترینِ دوستاں آنکہ در حالِ شدت و نکبت جانبِ دوست را فرو گذارد۔ و بد ترینِ فرزنداں آنکہ از اطاعت پدر و مادر را باز ماند۔ و ویران ترینِ شہرہا آنکہ در وا ایمنی و ارزانی نباشد و ناخوشترینِ صحبتہا آنکہ مصاحباں را دل باہم راست نباشد و چوں شائبہ در صحبتِ من و ملک پدید آمدہ ترک آں انسب ست و مقالاتِ مخاصمت را بکلمات مواد عت بدل ساختن بصواب اقرب۔

رباعی

رفتیم وداع ما زدل باید کرد
وز آبِ دو دیدہ خاک گل باید کرد

گر بد دیدی ہمہ نکو باید گفت
ور درد سرے بود بحل باید کرد

بریں کلمہ سخن بآخر رسانید و از شرفۂ ایوان پرواز نمودہ بجانب صحرا پرید ملک انگشت تحسر بدندانِ تحیر گزیدہ بسیارے تاسف خورد و بالائے از قیاس و واہم افزوں و اندوہے از سرحدے فہم بیروں روے بکوشکے نہادہ می گفت۔

قطعہ

کجا گویم کہ بااین درد جانسوز　　طبیبم قصد جان ناتواں کرد
میان مہرباناں چوں تواں گفت　　کہ یارِ ما چنیں گفت و چناں کرد

این ست داستانِ حذر از مکامن عذرِ ارباب حقد و احتراز از تصدیق تضرع و نیاز ایشاں و بر دوستی زرق آمیز خصماں اعتماد نانمودن و بخداع و فریب کہ برائے طلب انتقام کنند مغرور ناشدن و بر عاقل پوشیدہ نماند کہ غرض از بیانِ ایں سخناں ہماں ست کہ خردمند از حوادثِ دہر و نوائبِ زماں ہر یک را مرشدِ راہ نجات داند۔ و بنائے کار بر مقتضائے عقل و تدبیر نہد۔ و بہیچ وجہ بر دشمنِ آزردہ اعتماد نکند و از آفتِ حیل و مخافتِ مکرِ او ایمن نہ نشیند۔

رباعی

خواہی کہ نباشی لئیم و رنج قریں
بشنو سخنِ پاک تر از دُرِ ثمیں
از دشمنِ آزردہ تغافل منمائے
وز صاحبِ کبر و کینہ ایمن منشیں

تاریخ فرشته

ذکر شاهی شیر شاه افغان بن حسن سور

نام شیر شاه فرید و نام پدر او حسن که از طائفهٔ افغانان روه است وقتیکه
سلطان بهلول لودی بحکومت رسید پدر حسن سور که ابراهیم نام داشت
هوس نوکری کرده بدهلی آمد و تعریف روه که مسکن افاغنه است
خود در مقدمه مذکور شده و روه عبارت از کوهستانیست که
ابتدای آن باعتبار طول از سواد بجور تا قصبهٔ سوی که از توابع
بکرست و عرضش از حسن ابدال تا کابل و افغانان آنجا چندین
قبیله اند از انجمله یک فرقه سور ست و ایشان خود را از سلاطین غوری
دانند و میگویند که یکے از اولادِ ایشان که محمد سوری نام داشت
در ازمنهٔ سابقه جلاے وطن کرده بمیان افغانانِ روه آمد و چوں

صحت نسب او نزدیکے از رو ساے افغانان بسر حد یقین رسیده
وبا آنکه رسم ایشان نیست که دختر به بیگانه دهند لیکن آنکس دختر خود
بمحمد سور داده داماد گردانید و از و اولاد بهم رسیده با فغانان سور مشهور
گشتند و بایں اعتبار افغانان سور بزرگترین قبایل افاغنه خواهند
بود۔ القصه در عهد سلطان بهلول پدر حسن سور که ابراهیم نام داشت
هوس چاکری کرده از میان قبیلۂ خود بیروں آمد و نوکری یکے از
امراے سلطان بهلول اختیار کرده چند گاه در حصار فیروزه و روزی
چند در پرگنۂ نارنول گذرانید و چوں نوبت پادشاهی بادشاه بهلول
لودی در گذشت و دور بادشاهی به پسرش سلطان سکندر رسید
و جمال خاں که از امراے بادشاه سکندر لودی بود حاکم جونپور
شد حسن بن ابراهیم سور را که ملازم قدیم او بود رعایت کرده سهرام پور
و خواص پور ٹانڈه که از توابع رهتاس ست بجاگیرش داده صاحب
پانصد سوار ساخت و حسن را هشت پسر بودند اما فریدون و نظام
هر دو از یک مادر بودند و مادر ایشان از نسل افغانان بود و دیگر
پسران از بطن کنیزان بوجود آمده بودند و بسبب اینکه حسن را
بوالدۂ فرید چندان الفتے نبود نسبت بدیگر فرزندان توجہے
بفرید نداشت فرید از خدمت پدر رنجیده بملازمت جمال خاں رفت

وحسن بجمال خاں نوشت که فرزندان مرا التسلّی داده پیش من فرستید که میخواهم چیزے بخوانند و تهذیب اخلاق نماید هر چند جمال خاں فرید را تکلیف نمود که بخدمت پدر رود داد قبول نکرده گفت چوں در جونپور نسبت به سهسرام علما بیشتر اند همیں جا بطلب علم قیام می نمائیم و مدتے آنجا بوده چیزے میخواند گلستان و بوستان و سکندر نامه که دراں زماں اہل ہند می خواندند خوانده و کافیه را با حواشی و دیگر کتب علمی نیز در گذرانید و از نثر و نظم و تواریخ و قوفے بهم رسانیده بعد از دو سه سال که حسن بجونپور آمد خویشاں او درمیان آمده فرید را بخدمت پدر آوردند و رفع کلفت نمودند و حسن داروغگی جاگیر خود را بفرزند تفویض داشته او را بجاگیر فرستاد و فرید در وقت وداع بعرض پدر رسانید که مدار کار عالم خصوص امور امارت منحصر بر عدالت ست اگر مرا بجاگیری فرستید من از سویّت تجاوز نخواهم کرد و نوکران شما اکثر خویش و نزدیکان اند هرکس از راه عدل تجاوز نماید محابا نخواهم کرد و ازیں قسم مقدمات گفته بجاگیر رفت و آنجا از روے پختگی و کفایت سلوک نموده درمیان اقربا سویّت مرعی داشت و در مقام تنبیه بعضے از مقدمان سرکش و متمردان برآمده بمردمان خود مشورت نموده همه گفتند که لشکر همراه پدر ست و او بجاے دور دست تعین شده تا آمدن پدر صبر باید نمود فرید فرمود تا دو لیست زین اسپ

سازند بعده از مقدم بهر موضع یک اسپ بعاریت طلب داشت
واز قسم سپاهی بعضے راکه پیاده بودند ودران نواحی سکونت داشتند
طلبیده بقدر خرچ وجامه امداد نمود وبوعده تسلی کرده هریک را
براسپانِ عاریت سوار وبر سر جماعتے که اورا منظر درنمی آوردند رفت
وقریب مواضعِ ایشان فرود آمده گردِ خود قلعهٔ ساخت وهر روز جنگل
می برید تا بقلعهٔ که ملاذ وملجاے ایشان بود رسید وسر کوبها ساخته
غالب آمد وخلقے کثیر قتیل واسیر گردانید وازیں هم بنوعے هیبتش
در دلہاے متمردانِ آں مرز وبوم جا کرد که جمله مطیع ومنقاد وش شده
مالگذاری نمودند وپرگنات معمور وآباداں گشت واو صاحب مکنت
شده بشجاعت وتدبیر شهرهٔ عالم گشت وپس از مدتے که حسن
بجاگیر آمده معموری پرگنات وطریقِ سرانجام وسربراهی فرید مشاهده
نمود خوشوقت شده تحسینها کرد گویند حسن راکنیزکے بود که ازو دو پسر
داشت سلیمان واحمد مادرِ سلیمان واحمد بحسن گفت که شما وعده کرده
بودید که هرگاه پسرانِ تو بزرگ شوند دارو غگی پرگنات بآنها داده
خواهد شد الحال که آنها بزرگ شده اند بوعده وفا باید نمود
وحسن رعایت خاطر فرید که فرزندِ بزرگ وخلف بود نموده موقوف
مے داشت وفرید ایں معنی را فهمیده دست از حکومت پرگنات

باز داشت و حسن داروغگی پرگنات سلیمان و احمد داد و عذرخواهی
فرید نموده گفت چنانچه تو کاردان و صاحب تجربه شده میخواهم
که برادران تو نیز صاحب وقوف شوند و در آخر قائم مقام من
تو خواهی بود القصه چون حکومت پرگنات سلیمان و احمد قرار
گرفت فرید آزرده خاطر شده باتفاق برادر خود نظام باگره رفت
و بخدمت دولت خان لودی که از امرای کبار بادشاه ابراهیم لودی
بود قرار گرفت و مدت مدید خدمت کرده از خود راضی و خوشنود ساخت
روزی دولت خان گفت که مطلب و مدعای که داشته
باشی بگو تا سرانجام کرده آید فرید گفت پدرم پیر شده و همه
جاگیر پدرم خراب ست و سپاهیان نیز خراب و پریشان می باشند
اگر آن پرگنات بما هر دو برادران مرحمت شود. یک برادر
به پانصد سوار همه وقت در خدمت بادشاه بوده دیگری سرانجام
سپاهی و رعیت خواهد پرداخت و نیز بخدمت گزاری پدر بزرگوار
قیام خواهد نمود۔ دولت خان روزی این سخن را بعرض بادشاه
ابراهیم لودی رسانید بادشاه فرمود که آنکس بدمردی ست که گله و
شکوه از پدر دارد و دولت خان این حرف بفرید گفته او را تسلی
نمود که بار دیگر وقت نیک ملاحظه نموده عرض خواهم کرد و چاره ساز

تو خواهم شد و وظیفه پو سیه افزوده او را نگهداشت و فرید را جهت خوش خلقی و آشنائی و کرم و مروت همه کس دوست گرفته و دولت خان نیز در همه باب همراهی او می نمود تا آنکه پدر او فوت شد و دولت خان خبر فوت حسن را بعرض سلطان رسانیده پرگنات پدر را بجاگیر فرید و برادرش گرفت و فرید بفرمان حکومت سهسرام و خواص پور جاگیر رفت و بسر انجام سپاهی و رعیت مشغول گشت و سلیمان تاب مقاومت نیاورده پیش محمد خان سور که حاکم جونپور بود و هزار و پانصد سوار داشت رفت و از برادر شکایت کرد محمد خان سور گفت بابر بادشاه هندوستان آمده است و درین زودی میان مغل و بادشاه ابراهیم جنگ خواهد شد اگر بادشاه ابراهیم ظفر یافت ترا بخدمتش برده سفارش خواهم کرد سلیمان گفت اینهمه انتظار نمی توانم برد مادر و مردم من سرگردان اند محمد خان سور کس پیش فرید فرستاده میان برادران بصلح دلالت نمود فرید گفت که حصه رسد سلیمان انچه در حیات پدر بود حالا نیز قبول دارم امّا بحکومت شراکت راضی نیستم چه دو شمشیر در یک نیام و دو حاکم در یک شهر آرام نگیرند و چون سبب شرکت در حکومت بود محمد خان سور سلیمان را دلجوئی

نموده گفت خاطر جمع دار که حکومت را بزور از فرید گرفته بتو خواهم داد
و چون فرید برین سخن اطلاع یافت در فکر کار خود شده منتظر
معامله بابر بادشاه با سلطان ابراهیم لودی بود و چون خبر کشته شدن
سلطان ابراهیم و فتح بابر بادشاه شنید اندیشه‌مند شده بملازمت
بهادر خان ولد دریا خان لوهانی که ولایت بهار را فرو گرفته و
لوای شاهی افراشته خود را سلطان محمد خطاب داده بود
رفت و در سلک نوکرانش منتظم گشت روزی سلطان محمد بشکار
رفته بود ناگاه شیری ظاهر شد فرید مقابل شده آن را بزخم
شمشیر هلاک ساخت سلطان محمد فرید را نوازش فرموده بخطاب
شیر خان بلند آوازه گردانید و رفته رفته شیر خان را در خدمت سلطان
محمد قرب و اختصاص تمام حاصل آمده اتالیقی پسر خود جلال خان
باو تفویض فرمود و بعد از مدت شیر خان رخصت جاگیر گرفته بحسب
اتفاق زیاده از میعاد ماند روزی سلطان محمد در مجلس گله از شیر خان
کرد که از وعده تخلف نموده نمی آید محمد خان حاکم جونپور فرصت
دیده بعرض رسانید که او بغایت محیل و مکار است انتظار
آمدن بادشاه محمود بن سکندر لودی دارد و باین حرف مزاج
سلطان محمد را از و منحرف ساخته گفت علاج آوردن او

آنست کہ بہ سلیمان نام برادرش کہ پدر در حیاتِ خود اورا قائم مقام خود داشت ومدتے ست کہ ازو گریختہ با من می باشند اگر جاگیر شیر خاں باو دہند ہر آئینہ مضطر شدہ دواں خواہد آ سلطان محمد بواسطۂ حقوقِ سوابق شیر خاں بے تقصیر ظاہری بتغیرِ جاگیر رضا نداده محمدؐ خاں سور فرمود کہ بروشِ مناسب میان برادراں جاگیر را قسمت کن وتسکین فتنہ وفساد دیدہ محمدؐ خاں سور بجاگیر خود جانب جونپور آمدہ سادی نام غلام خود را پیش شیر خاں فرستادہ پیغام داد کہ برادران تو سلیمان و احمد مدتے ست کہ پیش من می باشند واز حصۂ درسدِ خود محروم اند لائق آنکہ حصۂ ایشاں بدہی شیر خاں گفت ملکِ روہ نیست کہ ملکِ کسے باشد مملکت ہندوستان است ہر کرا بادشاہ دہد جاگیر باو تعلق میدارد وتا امروز روشِ سلاطین چناں بود کہ آنچہ مالِ مثبت سے بود از روے شرع میانِ فرزندانش قسمت میکردند وہر کرا شائستۂ امارت سے دانستند حکومت وسرداری باو میدادند۔

بیت

ملک بمیراث نگیرد کسے ۔۔۔ تا نزند تیغ دو دستی بسے

وسن بحکم بادشاه ابراهیم لودی سهسرام و خواص پور ٹانڈه را
متصرف شدم چوں ساوی غلام برگشته آنچه شنیده بود بمحمد خاں سور
گفت محمد خاں برآشفته بساوی غلام گفت تمام جمعیت
مرا باتفاق سلیمان و احمد با خود ببر و بضرب شمشیر شیر خاں
را بدر کرده هر دو پرگنه را بتسلیم سلیمان و احمد کن و جمعیت کثیر
نیز بکمک سلیمان و احمد گذاشته بیا اتفاقاً دراں وقت از
جانب شیر خاں ملک سکهه نام غلام او که پدر خواص خاں
است داروغهٔ خواص پور ٹانڈه بود شیر خاں خبر آمدن
ساوی و سلیمان و احمد شنیده بملک سکهه نوشت که در مقاومت
و مدافعت تقصیرے ننماید ساوی غلام و سلیمان و احمد چوں بقطار
خواص پور رسیدند ملک سکهه بجنگ برآمده بقتل رسید و
لشکر شیر خاں متفرق شده بسهسرام آمدند و شیر خاں را
تاب مقاومت نمانده ارادهٔ رفتن بطرفے نمود چنانچه بعضے
گفتند پیش سلطان احمد باید رفت شیر خاں گفت که
محمد خاں امیر کلان اوست خاطر او را بجهت خاطر من از دست
نخواهد داد پس رائے صائب او براں قرار گرفت که بخدمت
جنید برلاس که از جانب حضرت بادشاه حکومت کڑا مانکپور

داشت برود و برادرش نظام نیز این را سے را پسندید. القصہ
شیر خاں بعد از ارسال رسل و رسائل عہد و قول گرفتہ بملازمت
سلطان جنید برلاس شتافت و پیشکش بسیار گذرانیدہ مقرب
گردید و از سلطان جنید فوجے آراستہ کمک گرفتہ بجاگیر خود
رفت و محمد خاں سور تاب مقاومت نیاوردہ بکوہ رہتاس
گریخت و ہر دو پرگنۂ خود را شیر خاں با پرگنہ جونپور و دیگر پرگنات
آں نواحی بتصرف در آورد و کمکیاں را بانواع خدمتگذاری نمودن
و زر دادن دلجوئی نمود و با تحف و ہدایاے لائق بخدمت سلطان
جنید برلاس فرستاد و اقوام و قبیلۂ خود را کہ گریختہ بکوہ در آمدہ
بودند طلب نمودہ جمعیتے خوب بہم رسانید و محمد خاں سور
پیغام نمود کہ غرض من انتقام از برادراں بود شما را بجاے عم
میدانم از تنگی کوہ بر آمدہ پرگنات خود را متصرف شوند مرا
پرگنات خود آنچہ از خالصۂ سلطان ابراہیم بدست آمدہ
بس است محمد خاں سور بجاے خود قرار گرفت مرہون منت
شیر خاں گردید و چوں شیر خاں را جمعیت خاطر دست بہم داد
نظام برادر خود را در جاگیر گذاشتہ خود بخدمت سلطان جنید
برلاس پیکرا رفت اتفاقاً دراں ایام سلطان جنید بملازمت بابر

بادشاہ سے رفت اور ا ہمراہِ خویش باگرہ برد شیر خان ملازمت حضرت
فردوس مکانی دریافتہ داخلِ دولتخواہان شد و در سفر چندیری ملازم
رکاب ظفر انتساب بود و چوں چند گاہ در لشکر گذرانیدہ طرح وطور
وسلوک درویش مغل را مشاہدہ کرد۔ روزے بایاران خود گفت
کہ مغل را از ہندوستان بدر کردن آسان ست ایشان گفتند بچہ
دلیل می گوئی گفت بادشاہ ایشان خود بمعاملات کمتر مے رسد و
باہمہ وزرا میگذارد و وزرا بمقتضاے رشوت کار کردہ حق بادشاہی
بجا نمی آورند و عیب افغاناں آن ست کہ باہم نفاق دارند اما اگر
مرا دولت مساعدت کند نفاق از میان ایشان بردارم وکارِ خود
بسازم یاران او بریں داعیہ کہ دراں وقت محال می نمود خندہ
مے کردند و تمسخر می نمودند تا آنکہ روزِ در مجلس فردوس مکانے بہر
سفرہ طبق ماھیچہ پیشِ شیر خاں نہادہ بود و او در خوردنِ آں خود را عاجز
یافتہ ماھیچہ را بر روے نان برآوردہ و بکارد ریزہ ساختہ باز در کاسہ
کرد و از قاشق خوردن گرفت حضرت بابر بادشاہ بریں حال واقف
شدہ بمیر خلیفہ گفت کہ ایں افغان عجیب کارے کرد چوں از
کارنامے کہ با محمد خاں سور کردہ بود مطلع شدہ بر تدبیر و زیرکی او
اشارہ رفت شیر خاں از ہمزبانی بادشاہ با میر خلیفہ آگاہ شدہ ایں قدر

دانست کہ بنظرِ عبرت منظور ست و این معنی علاوہ و اہمہ کہ داشت
شدہ ہماں شب از لشکر بادشاہ قرار نمودہ بجاگیر خود رفت و بسلطان
جنید برلاس نوشت کہ چوں محمد خاں سور بسلطان محمد گفتہ میخواہست
کہ پرگنات من فوج فرستد مضطرب گشتہ سبب رخصت تعجیل
بجاگیر شتافتم و خود را از زمرہ دولتخواہاں بیروں نمیدانم۔ القصّہ چوں
شیر خاں از طرف مغل مایوس و متوہم شدہ بود باتفاق برادرِ خرد خود
نظام باز پیش محمد سلطان رفت سلطان محمد او را نوازش کردہ باتالیقی
جلال خاں پسرش بطریقِ اول مقرر و مقرب گشت و دراں ایام
بحسب تقدیر سلطان محمد فوت شدہ جلال خاں پسرش کہ
خورد سال بود قایم مقام پدر شد و والدہ جلال خاں لاڈو ملکا نام مہمات
را پیش آمدہ گرفتہ باتفاق شیر خاں حکم می راند و درہماں زودی
مادر جلال خاں نیز فوت شدہ حکومت بہار من حیث الاستقلال
بشیر خاں قرار گرفت و مخدوم عالم نام از امراے والی بنگالہ کہ حکومت
حاجی پور داشت با شیر خاں رابطۂ محبت و موافقت بہم رسانید
و سلطان محمود والی بنگالہ از و خاطر دگرگوں کردہ قطب خاں
حاکم ولایت منگیر را بتسخیر ولایت بہار و استیصال شیر خاں
و مخدوم عالم تسییل کردہ و شیر خاں ہر چند در صلح زد و ملایمت نمودہ

فائدہ نکرد آخر باتفاق افغاناں دل بر مرگ نہادہ قرار بجنگ داد و
چوں فریقین بہم رسید نادر جنگے عظیم شدہ قطب خاں کشتہ شد
و شیر خاں غالب آمدہ فیل و خزانہ و حشم بنگالہ را متصرف گشت
و بیش از بیش صاحبِ قوت شدہ ازیں جہت لوہانیاں از
رشک و حسد با شیر خاں در مقامِ نفاق شدند و قصدِ کشتنِ او کردہ
دراں باب با جلال خاں کہ او نیز از لوہانیاں بود کنگاش کردند و
جمعے از متعلقانِ جلال خاں شیر خاں را ازاں حال آگاہی بخشیدند
شیر خاں بہ جلال خاں گفت کہ امرائے شما از روئے حسد با من
در مقامِ نفاق اند اگر شما در علاجِ ایں امر سعی نہ نمائید مرا بالضرورت
از خدمتِ شما جدائی اختیار باید کرد جلال خاں گفت بدانچہ صلاحِ
تو باشد من ازاں بیروں نیستم شیر خاں گفت کہ ایشاں را دو فرقہ
باید ساخت یکے بنا بر تحصیل زر بہ پرگنات روانہ باید کرد و دیگرے را
مقابلِ حاکمِ بنگالہ باید فرستاد و بعدہ در محافظتِ خود بکوشید
آ جلال خاں و لوہانیاں از دفعِ او عاجز شدہ قرار دادند کہ بخدمتِ سلطان
محمود والیِ بنگالہ رفتہ نوکریش اختیار نمایند و ولایتِ بہار را پیشکش نمایند
پس لوہانیاں و جلال خاں شیر خاں را بہ بہانۂ آنکہ در مقابلِ مغل باشد
در بہار گذاشتہ خود پیشِ سلطان محمود رفتند و او ابراہیم خاں سپہ

قطب خاں را بکمک دادہ بر سر شیر خاں فرستاد و شیر خاں در قلعہ کہ
از گل ساختہ بود متحصن شدہ ہر روز جمعی را بجنگ می فرستاد و
زود خورد می کرد تا آنکہ ابراہیم خاں مدد دیگر از حاکم خود طلبید۔
شیر خاں بر طلب کمک اطلاع شدہ مردم خود را بجنگ صف مستعد
ساخت و وقت بامداد مردم خود را مہیا نمودہ از قلعہ بیروں آمد و لشکر
بنگالہ ہم صف پیادہ و سوار و آتشبازی و فیلاں ترتیب دادہ مقابلہ
نمودند شیر خاں فوجی از مردم خود در برابر ایشاں داشتہ مردم
چیدہ و گزیدہ را عقب پشتہ مخفی ساختہ و قرار داد کہ باقی فوج
مقابل غنیم تیراندازی نمایند و پشت دادہ روی بگریز نہند
تا سواران ایشاں بجہت تعاقب از میاں توپخانہ برآیند و چوں
چنیں کردند لشکری کہ مخفی بود یکبارہ حملہ آوردہ و مار از روزگار
بنگالیاں برآورد و ابراہیم خاں نیز نسبت بد رکار کردہ بقتل رسید
و جلال خاں نیم جانے بتنگ پا بیروں بردہ بہ بنگالہ رفت
و تمامی فیلاں و توپخانہ بنگالیاں بدست شیر خاں در آمدہ ملک
بہار نیز صاف گشت و استعداد شاہی بہم رسید گویند دراں
ایام تاج خاں نامی از جانب بادشاہ ابراہیم لودی بحکومت
قلعہ چنار اشتغال داشت و او را زنی بود لاڈ ملکہ نام عقیمہ

کہ تاج خاں را نہایت محبت با او بود و پسران تاج خاں کہ از زنان دیگر بودند از کمالِ رشک و حسد در مقامِ کشتنِ لاڈو ملک شدہ شبے یکے از پسراں کہ کلاں تر از ہمہ بود شمشیرے بلاڈو ملک انداخت و زخم کاری نیامدہ غوغا شد کہ لاڈو ملک را کشتند تاج خاں با شمشیر برہنہ خود را بدانجا رسانیدہ قصدِ پسر کرد و چوں پسر بہ یقین دانست کہ از دست او خلاصی ممکن نیست بر قتلِ پدر مبادرت نمود و شمشیر آں بے سعادت کارگر افتادہ تاج خاں کشتہ شد چوں پسرانِ تاج خاں سر انجام قلعہ و سپاہ نتوانستند نمود ہر آئینہ شیر خاں کہ در ہمسائگی بود دریں معنی اطلاع یافتہ بمیر احمدؒ ترکمان کہ عمدۂ نوکرانِ تاج خاں و خالوے لاڈو ملک بود در بابِ تادیبِ پسرانِ بے ادب سخن درمیان آورد و بعد آمد و شدِ رسولاں قرار براں گرفت کہ شیر خاں لاڈو ملک را در حبالۂ نکاح خود در آوردہ قلعۂ چنار را متصرف گردد پس شیر خاں عقد با لاڈو ملک نمودہ قلعہ را مع خزائن و دفائن متصرف گشتہ۔

نظم

چو ہنگامِ رسیدن در رسد تنگ — نبردم خود کند کامِ دل آہنگ

از ینجا میرساند دین راانور که نظاره میسر نبود از دور

و در خلال این احوال بادشاه محمود بن بادشاه سکندر لودی از صدمهٔ افواج فردوس مکانی بابر بادشاه پناه برانا سنگا برده باتفاق رانا سنگا و حسن خان میواتی و دیگر زمینداران بر سر فردوس مکانی بابر بادشاه آمده در نواحیٔ قصبهٔ جالوه جنگ کرده شکست خورد چنانچه در محل خود ثبت گردید و بادشاه محمود در حوالی چیتور روز بشب مے آورد اتفاقاً اکثر امراے لودی که در ولایت پٹنه اجتماع داشتند کس بطلب بادشاه محمود فرستادند واو آمده ببسعیٔ امرا باز بر مسند حکومت پٹنه جلوس نمود و از انجا لشکر گران بولایت بهار در آمد شیرخان چون دید که افغانان را از متابعت بادشاه محمود چاره نیست ناچار بملازمت او رفته اطاعت وانقیاد نمود و امراے بادشاه محمود ولایت بهار را درمیان هم تقسیم نموده پارهٔ به شیرخان گذاشتند و عذر خواهی نموده گفتند که هرگاه ولایت جونپور را از تصرف مغل برآوریم باز تمامی ولایت بهار از تو خواهد بود شیرخان درین باب قول نامه از بادشاه محمود گرفت و بعد از چندے جهت سرانجام لشکر رخصت جاگیر گرفته بسهسرام آمد. درین وقت که بادشاه محمود بقصد جنگ

مغل و گرفتن ولایت جونپور می رفت کس بطلب شیرخاں فرستاد
او جواب نوشت کہ متعاقب سرانجام لشکر نمودہ می رسم امرائے
پادشاہ محمود گفتند شیرخاں بس محیل ست و مکار لایق
آنکہ بجاگیرش رفتہ اورا ہمراہ بگیریم بادشاہ محمود با لشکر خود
متوجہ جونپور شد و امرائے جنّت آشیانے کہ در جونپور
بودند تاب مقاومت نیاوردہ بدر رفتند جونپور و آں نواحی
بتصرف افغاناں درآمدہ تا ولایت مانکپور رراندہ متصرف
شدند دراں وقت حضرت جنّت آشیانی در نواحی کالنجر
تشریف داشتند و چوں غلبہ و طغیان افغاناں بمسامع علیہ
رسید عناں عزیمت بدفع رفع افغاناں معطوف ساخت بادشاہ
محمود و بَبَّن و بایزید و دیگر امرائے افغاں دربرابر آمدہ مقابلہ
نمودند چوں شیرخاں از سرداری و کلاں تری بَبَّن و بایزید
درتاب بودہ میخواست کہ خود بزرگ شود و از روش کار غلبۂ
مغلاں برائے العین مشاہدہ مے نمود در خفیہ بمیر ہندو بیگ
کہ از امرائے کبار و سپہ سالار مغل بود پیغام داد کہ چوں من
پروردۂ نعمت فردوس مکانم در وقت جنگ سبب ہزیمت
افغاناں خواہم شد چنانچہ در روز جنگ با فوج خود طرح دادہ یکنارہ ماند

وجنت آشیانی بفتح و فیروزی اختصاص یافته بادشاه محمود بدحال بولایت پٹنه رفت و گوشه گرفته ترک سپاهگری کرد تا آنکه در سنه ۹۴۹ نهصد و چهل و نه بولایت اوڑیسه رفته در آنجا وفات یافت وجنّت آشیانی بعد از فتح متوجه آگره شده امیر هندو بیگ را پیش شیر خاں فرستاد که قلعهٔ چنار را بوے سپارد شیر خاں در دادنِ قلعه عذر آورد و امیر هندو بیگ برگشته بملازمت آمد و چوں ایں خبر بجنّت آشیانی رسید متوجه قلعهٔ چنار شده جمعے از امرا را پیشتر فرستاد تا قلعه را محاصره نمودند شیر خاں عریضه ارسال داشت که من بتوجه و امدادِ حضرت فردوس مکانی بابر بادشاه بمرتبهٔ حکومت رسیده ام و در جنگ بادشاه محمود و بِبَن و بایزید سببِ فتح آں حضرت شده ام بادشاه اگر چنار را بمن مسلّم دارد قطب خاں پسر خود را با فوجے بخدمت فرستاده لوازم خدمتگزاری بتقدیم مے رسانم و چوں درال یورش غلبه و استیلاے بهادر شاه گجراتی بمسامع عزّ و جلال رسیده بود دریں وقت مدارا لائق نموده عرضش بدرجهٔ قبول افتاد و شیر خاں قطب خاں را با عیسٰی خاں حاجب که بمنزلهٔ وزیر او بود بملازمت فرستاد و جنّت آشیانی مراجعت نموده

بمہم بہادر شاہ گجراتی پرداخت القصہ قطب خاں با پانصد سوار در
رکاب آں حضرت بود لیکن از گجرات گریختہ پیش پدر آمد و دریں مدت
شیر خاں فرصت یافتہ ولایت بہار را مصفا ساخت و لشکر بہ بنگالہ
کشید امراے بنگالہ در مقام محافظت گڈھی شدہ یکماہ جنگ کردند
آخر الامر گڈھی بتصرف شیر خاں در آمدہ بولایت بنگالہ رفت و بادشاہ
محمود بنگالی طاقت جنگ نیاوردہ در حصار گور متحصن شد و شیر خاں
مدت بمحاصرہ مشغول گشتہ چوں یکے از زمینداران بہار فتنہ انگیختہ
بود بجانب بہار برگشت و خواص خاں و دیگر امراے خود را بہ تسخیر بنگالہ
گذاشت و چوں مدت محاصرہ بطول انجامید و غلہ در شہر نایافت شد
ناچار سلطان محمود از راہ کشتی گریختہ بحاجی پور رفت و شیر خاں خاطر از
فتنہ و فساد جمع ساختہ دنبالِ سلطانِ محمود نمودہ او لاعلاج جنگ
کردہ زخمی از معرکہ گریخت و بنگالہ بتصرف شیر خاں در آمدہ عروس آں
مملکت را در آغوش کشید و چوں جنت آشیانی از سفر گجرات معاودت
نمودہ بہ آگرہ آمد دفع شیر خاں را اہم دانستہ رایات جہاں کشا
بطرف چنار حرکت در آمد جلال خاں کہ در قلعہ چنار بود و غازی خاں
سور و جمعے دیگر را بحراست قلعہ گذاشتہ خود بجانب کوہستان
جہارکھنڈ رفت و چوں شش ماہ از محاصرہ قلعہ چنار گذشت رومی خاں

که صاحب اهتمام توپخانهٔ بادشاهی بود در دریا سرکوبها ساخته قلعه بتصرف سپاه مغل در آمد و بادشاه محمود زخمدار از معرکهٔ شیر خاں گریخته بود درین وقت بملازمت بادشاه مشرف شد جنّت آشیانی دوست بیگ را در قلعه گذاشته متوجه شیر خاں شد و او جلال خاں و خواص خاں و اکثر لشکر خود را بمحافظت گڈهی که سرحد بنگاله است فرستاد جنت آشیانی جهانگیر قلی بیگ و دیگر امرا را پیشتر روانه فرمود و جلال خاں و خواص خاں که در گڈهی بودند با ایشاں جنگ کرده غالب آمدند جنت آشیانی دیگر افواج فرستاد و خود نیز از عقب بسرعت رسید و فتح گڈهی شده جلال خاں پیشتر بدر رفت و چوں جنّت آشیانی از گڈهی گذشت شیر خاں شهر گور را خالی کرده بجانب جهارکهنڈ رفت و بواسطهٔ قرب و جوار در اندیشهٔ تسخیر قلعهٔ رهتاس گردید تا زن و فرزند خود را در انجا گذاشته بفراغ بال با قلیم ستانی و جنگ جنّت آشیانی بپردازد ازانکه گرفتن آں قلعه بجبر و قهر امکان عقلی نداشت متوسل و متشبث بدامن حیله و تدبیر گشته کساں نزد راجهٔ آں حصن فلک اساس که راجه هرکشن نام داشت فرستاده پیغام کرد که ولایت بهار بغایت شکسته و لشکر بسیار نزد من جمع آمده ازیں سبب اراده تسخیر

ولایت بنگالہ دارم و خاطر بسبب قرب جوارِ مغلاں جمع نیست اکنوں اعتماد بریاری و دوستی تو کردہ اہل و عیالِ خود و سپاہیان خود را میخواہم کہ بقلعۂ تو فرستم و بخاطر جمع بہ بنگالہ درآیم راجہ از قبول ایں ملتمس سر باز زد و شیر خاں دیگر بارہ مردم سخنداں مع تحف و ہدایا بخدمت راجہ و وکلاے او فرستادہ پیغام نمود کہ بجز عورات و خزانہ چیزے دیگر نخواہم فرستاد و اگر فتح بنگالہ نصیب شدہ بسلامت معاودت نمودم اداے حق شفقت شما بواجبی خواہم کرد و اگر قضیہ برعکس باشد بارے عیال و اموال من نزد شما ماندہ بدست مغلاں کہ دشمنِ قدیم اند افتد راجۂ آں حصار بطمع آنکہ خزانہ باد آورد بدستش مے آید قبول کرد و شیر خاں ہزار ڈولی ترتیب دادہ بطریقے کہ در ہندوستان عورات را از جا بجائے در ڈولی نشانیدہ و برقع انداختہ می برند در ہر ڈولی بجاے زنے دو مردِ مردانہ درآوردہ ۔ و پانصد کس دیگر را بروشِ مزدوراں بدرۂ بر سر نہادہ چوبدستی بجاے عصا در دستِ ہر کدام دادہ بپاے قلعہ فرستاد و چوں در رسید ڈولی کہ پیش می بردند جمعے از پیرزالاں نشاندہ بود و خواجہ سرایاں نیز ہمراہ بودند راجہ در تعلقاتش غافل مطلق شدہ تفحص و تجسس نمودند و مال منال

را یلک خود تصور کردند و در بالا بردن تعجیل نمودند و بعد ازاں کہ ڈولیہاے تحویلی کہ راجہ براے آنہا تعین کردہ بود رسید ندکہنہ گرگان ڈولی نشین کہ راجہ ایشانرا زن تصور کردہ بود با شمشیرہاے آہیختہ مردانہ بدر دویدند و مزدوراں چوں سیاہ را کہ مانند زر سرخ بر سر داشتند انگندہ چوبہا علم کردند و روے بدروازہ آوردہ با راجہ ہرکشن و مخصوصان او کہ در کمال غفلت بودند بجنگ پیوستند دراں اثنا شیرخاں کہ لشکر خود را مستعد و مکمل کردہ گوش بر آواز بود خود را بشتاب سحاب بدرواز ہا رسانید و چوں دروازہ را کشادہ دید با اکثر مردم خود بدروں درآمد و راجہ ہرکشن کہ با جمعے از مخصوصانِ خود لحظہ بجنگ ایستادہ و آخر چوں دانست کہ کار از دست رفتہ است دروازۂ عقبِ قلعہ را کشادہ بہزار مشقّت نیم جانے بتگ پا بیروں بُرد و مثل رہتاس قلعہ کہ در ربع مسکوں نظیر ندارد با خزائن و دفائن باین سہولت بتصرفِ شیرخاں درآمد و قبل ازاں در سنواتِ سابق نصیرخاں فاروقی حاکم خاندیس ہمیں مکر و تدبیر قلعہ اسیر را از اسا اہیر گرفتہ بود و رہتاس بے مبالغہ و اغراق در استحکام بجدے ست کہ مسافرانِ ربع مسکوں مانندِ آں نشاں نمیدہند القصہ اکثر بقاع و قلاع ہندوستاں

بنظر مؤلف در آمده است اما همچو رهتاس قلعهٔ دیده نشده الغرض در
حوالیٔ قلعهٔ بهار بر زبر کوهے رفیع واقع شده در عرض و طول
زیاده از پنج کروه و از دامن کوه تا دروازهٔ قلعه یک کروه راه
بیشتر ست و در اکثر امکنهٔ آن حصار سپهر آثار چشمهاے آب
خوشگوار موجود ست بلکه در مکانے که چاه میکنند بعد از حفر
یک ذراع یا ده ذراع چشمهٔ آب شیرین پدیدار مے گردد و هر کرا
نظر بران قلعه مے افتد بے اختیار بر زبان مے آورد که از بدیع
صنائع آفریدگار ست و بنا بر آنکه طائر همت هیچ یک از بادشاهان
عالیمقدار در هواے تدبیر تسخیر آن قلعه پرواز نکرده بود بتصرف
شیر خان در آمد افغانان قوی دل شده اهل و عیال خود را
دران قلعه در آورده اسباب قلعه داری بر وجه اتم سامان نمودند

بیت

بچاره کشاده شود کار سخت   بدولت بر آید بهار از درخت

و جنت آشیانی مدت سه ماه در شهر گور که در کتب سلف به لکهنوتی
مذکور ست توقف نموده بعیش و عشرت گذرانید درین وقت خبر
رسید که هندال میرزا در آگره و میوات علم بغی و مخالفت افراشته
خطبه بنام خود خوانده شیخ بهلول را بقتل رسانید آنحضرت جهانگیر

قلی بیگ را با پنج هزار سوار انتخابی در کور گذاشته مراجعت فرمودند
چون لشکر بادشاهی از کثرتِ باران و گل ولاے بے سامان
شده اکثر اسپانِ سپاهیان سقط شده بودند نهایت بے سرانجامی
بحالِ مردم راه یافته بود شیر خاں فرصت غنیمت شمرده بالشکری
زیاده از مور و ملخ بر سر راه آمده و در نواحی چوسا ر مقابله نمودد
گرد لشکر خود قلعه ساخته نشست و بعد از رسل و رسائل شیخ
خلیل نام شخصے را که مرشد خود میدانست بخدمت جنت آشیانی
فرستاده پیغام داد که ولایت بهار را تا گڈهی بتصرف اولیاے
دولت گذاشته خطبه و سکه بنام نامی آنحضرت میسازم نظر برین چون
مقدمه صلح قرار گرفت لشکریان بادشاهی نسبت بدیگر روزها بیغم
شدند و آب چوسا را پل بسته در فکر عبور گشتند شیر خاں
ایشاں را غافل یافته وقت شب ایلغار فرموده وقت صبح در سنه ۹۴۶
نهصد و چهل و شش با لشکرے آراسته و فیلان کوه پیکر بجنگ
آمد افواج بادشاهی فرصت ترتیب نشده شکست افتاد و جنت آشیانی
در کمالِ پریشانی متوجه آگره شد بیت

همه سال گوهر نه خیزد ز سنگ   گهے صلح سازد جهاں گاه جنگ

و شیر خاں مراجعت نموده به بنگاله رفت و جهانگیر قلی بیگ با لشکر ست

که درانجا بودند بدفعات با او جنگ کرده چون زورے نداشتند خود را
علف تیغ شیرخان ساختند و شیرخان خود را شیرشاه خطاب داده
سکه و خطبه بنام خود ساخت و سال دیگر با غلبه و شوکت تمام متوجه
آگره شد و درین وقت که بیگانه را یگانه باید ساخت کامران میرزا
از خدمت جنت آشیانی جدا شده به لاهور رفت و امراے چغتائی
بدان سبب که بادشاه تربیت ترکمانان می نماید و در عزت ایشان
مے کوشد نفاق کرده بنیاد مخالفت نهادند چنانکه گذشت و باوجود
این حال جنت آشیانی از آگره بقنوج شتافته از آب گنگ گذشته
و درین محل لشکر مغل بصد هزار و لشکر افغانان به پنجاه هزار سوار میرسد
بالجمله در روز عاشورا سنه ۹۴۷ نهصد و چهل و هفت لشکر مغل کوچ
کرده اراده فرود آمدن منزل داشتند که شیرشاه صف آراسته
بجنگ پیش آمد و لشکر مغل بے جنگ هزیمت یافته جنت آشیانی
در آب اسپ انداخت و به محنت تمام بدر آمده متوجه لاهور شد
و چون شیرشاه تا لاهور تعاقب نمود جنت آشیانی بجانب سنده روان
شد و شیرشاه تا خوشاب دنبال نمود و اسمعیل خان و غازی خان
و فتح خان بلوچ دودائی که سردار طائفه بلوچ بودند آمده شیرشاه را
دیدند و شیرشاه کوهستان سنده و حوالی کوه بالناتھ را ملاحظه کرده

درجاے کہ قلعہ ضرور بود طرح قلعہ انداخت وموسوم برہتاس کرد
ودریں وقت خواص خاں غلام خود را کہ بسعی ومردانگی او زمام بادشاہی
بکف آوردہ بود امیرالامرا گردانیدہ عشر ممالک محروسہ باقطاع وے
مقرر فرمود واورا باہیبت خان نیازی ولشکرے بسیار درانجا گذاشتہ
بجانب ہندوستان مراجعت کرد وچوں بآگرہ رسید شنید کہ
خضر خاں شروانی کہ ازجانب او حاکم بنگالہ بود دختر سلطان محمود بود
بنگالی را بعقد درآوردہ درنشست وبرخاست بطریق بادشاہاں
سلوک می نماید شیرشاہ گفت علاج واقعہ پیش از وقوع باید کرد پس
ایں مہم را واجب دانستہ بجانب بنگالہ نہضت فرمود وخضر خاں
شیروانی باستقبال آمدہ محبوس گشت وشیرشاہ ولایت
بنگالہ را بچند کس قسمت نمودہ ملوک طوائف ساختہ وقاضی فضل
را کہ از علمائے ولایت کردہ بود وبحسن دیانت وامانت اتصاف
داشت ودراسنہ وافواہ بقاضی فضیح مذکور است امین ولایت
گردانیدہ صلاح وفساد ملک را درقبضہ اقتدار او گذاشت ومراجعت
نمودہ بہ آگرہ آمدہ ودرسنہ ۹۴۹ نہصد وچہل ونہ بعزم تسخیر ولایت مالوہ
حرکت کرد وچوں گوالیار رسید شجاعت خاں افغان کہ از امرائے
او بود وپیشتر بمحاصرہ قلعہ گوالیار تعین شدہ بود وابو القاسم بیگ را کہ

از قبل جنت آشیانی در قلعه بود برآورده قلعه را بتصرف دیوانیان شیرشاهی درآورد و شیرشاه چوں بمالوه رسید ملوخان حاکم مالوه که از غلامانِ سلاطینِ خلج بود از راه صلح درآمده بے طلب بایلغار آمد و او را دیده و هم بعد از چند روز از هراسے که بر خاطر او استیلا یافت راهِ فرار پیش گرفت و شیرشاه حاجی خاں را بحکومتِ مالوه گذاشته و شجاعت خاں را نیز در سرکار سیواس جاگیر داده همانجا گذاشت و خود متوجه رن تنبور گردید و ملوخاں بعد از رفتن شیرشاه باز بمالوه آمد و با حاجی خاں و شجاعت خاں جنگ کرده شکست یافته بدر رفت و چوں فتح بنام شجاعت خاں شده بود شیرشاه حاجی خاں را طلبیده حکومتِ مالوه بر شجاعت خاں مسلم داشت و خود بنواحی رن تنبور رسید و ایلچیانِ چرب زباں فرستاده قلعه را از گماشتگانِ سلطانِ محمود لودی بصلح گرفت و از انجا از آگره آمد گویند چوں خبرِ جنگ و فرار ملوخاں بشیرشاه رسید در بدیهه ایں مصرعه خواند۔

ع

بابا چه کرد دیدی ملو غلام گیدی؟

و شیخ عبدالحی ولد شیخ جمالی مصرعے دیگر گفت۔ مصرعه

قولیست مصطفٰے را لاغیر سر فی عبیدی

بالجملہ شیر شاہ مدّتے یکسال در آگرہ قرار گرفتہ سر انجام لشکر و ملک نمود
و بہیبت خاں حکم فرستاد کہ ملتان را از تصرف بلوچان بر آورد و
او رفتہ با فتح خاں بلوچ جنگ کرد و غالب گشتہ ملتان را مسخر ساخت
و شیر شاہ رعایت او کردہ وے را خطاب اعظم ہمایوں داد و
در ۹۵۰ نہصد و پنجاہ پورنمل ولد راجہ سلہدی پوربیہ در قلعۂ
رائسین علم غلبہ و استیلا افراشتہ اکثر پرگنات آں نواحی
را متصرف شد ازیں سبب عرق حمیت شیر شاہی بحرکت در آمدہ
بتسخیر قلعہ رائسین پرداخت و چوں مدّت محاصرہ باشتداد
کشید شیر شاہ سخن صلح درمیان آوردہ با پورنمل عہد و پیمان
بست کہ با او ضرر جانی نہ رساند و پورنمل بازن و فرزند و چہار ہزار
راجپوت نامی از قلعہ بر آمدہ بیروں منزل کرد و از علمائے وقت
میرزا رفیع الدین صفوی باوجود عہد و پیمان فتوی القتل پورنمل
داد شیر شاہ تمام لشکر و فیلان کوہ پیکر آراستہ بر سر پورنمل
فرستاد تا از اطراف لشکر او را درمیان گرفتند پورنمل و راجپوتان
دل برمرگ نہادہ کارستانی کردند کہ داستان رستم و
اسفندیار بازیچہ شد و پروانہ وار خود را بردم تیغ و تیر و دندان

فیل بی محابا بر انسان زدند که جمله با زن و فرزند خود را کشتند و سوختند
و شیرشاه مراجعت نموده به آگره آمد و چند ماه قرار گرفت و بتازگی
سرانجام لشکر نموده متوجه تسخیر ولایت مارواڑ گردید و در هر منزل گرد
لشکر را بخندق و قلعه استحکام میداد و لوازم حزم و احتیاط بتقدیم
می رسانید و چون بزمین ریگستان رسید و بستن قلعه متعذر
گشت بفکر صائب و اندیشه درست امر نمود تا جوالها پر ریگ
ساخته بالای هم می گذاشتند و قلعه می ساختند اول بهیر مالدیو
که حکومت ولایت ناگور و جودهپور داشت و در میان راجهای
هندوستان باکثرت لشکر و حشم ممتاز بود رفت و قریب پنجاه هزار
سوار راجپوت در ظل رایت رای مالدیو جمع گشته مدت یک ماه
در نواحی اجمیر در برابر شیرشاه نشست و هیچکدام اقدام در جنگ
پیشدستی نمی نمودند و شیرشاه جمعیت او را بخاطر آورده از آمدن
خود پشیمان گشت و چون مالدیو وارث آن مملکت نبود بلکه خروج
نموده بتغلب راجهای آن حدود را مغلوب ساخته بود هر آئینه
راجها فرصت یافته نزد شیرشاه آمدند و بمشورت شیرشاه
کتابات از زبان امرای مالدیو بخط هندی بشیرشاه نوشتند
که ما بنابر ضرورت درین مدت اطاعت مالدیو می کردیم و جفای

اوساخته منتظر لطیفهٔ غیبی بودیم الحمد لله که مشکل تو بر شما سبب متوجه این
صوب گشت تا انتقام چندین ساله ما را از و بکشند پس هر گاه لشکر ظفر
اثر اسلام نزدیک برسد ما از راجه مالدیو جدا شده به موکب
عالی ملحق میگردیم و به موافق همان مکاتیب نیز از زبان شیرشاه
نوشتند که انشاء الله بعد از فتح و مغلوبیت مالدیو شما را معزز و مکرم
داشته جمیع اقطاع موروثی آباء و اجداد شما ارزانی میداریم باید که خاطر
جمع داشته در اظهار لوازم دولتخواهی خود را معاف نمایید پس
آن کتابات [illegible] بدست مالدیو انداختند و مالدیو که
همیشه از زمینداران امرا [illegible] اندیشه و دغدغه در خاطر داشت
از مطالعه مکاتیب [illegible] سه چهار منزل بقصد جنگ
پیش آمده بود توقف نمود [illegible] که از امرای او بکثرت سپاه
و وفور شجاعت [illegible] داشت در پیش رفتن و جنگ
کردن مبالغه بسیار [illegible] آورد [illegible] کتابات بنام او نیز
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

کس خصوص راجپوتان اصیل ننگ و عار ست اندیشیده باتفاق
بمالدیو گفتند که دولتخواهی و اخلاص ما چون محمول بر نفاق میشود واجب
و لازم ست که برای دفع مظنهٔ تو با شیرشاه چندان حرب نمائیم که
فتح کنیم یا کشته شویم و باین قرار داد خواهی نخواهی وداع کرده وقت
شب که مالدیو کوچ کرده بولایت دور دست خود میرفت کونهیا
و دیگر امرای بزرگ با ده دوازده هزار سوار که در جمیع معارک از
ایشان آثار مردانگی بظهور رسیده بود بعزم شبخون بجانب لشکر
شیرشاه روان شدند و راه غلط کرده در روز به لشکرگاه شیرشاه
رسیدند و از کمال حمیت و غیرت با افغانان که بے اغراق هشتاد هزار
سوار بودند بجنگ ایستاده مصاف دادند و اکثر افواج افاغنه را بهم
زده نزدیک بآن رسیده بود که شیرشاه فرار نماید ناگاه یکے از امراے
عمدهٔ افغان موسوم بجلال خان جلوانی و معروف به شجاعت و کاردانی
بلشکر تازه زور رسیده هم از گرد راه بر راجپوتان حمله آورده سلک
جمعیت ایشان را از هم پاشید و کونهیا و دیگر راجپوتان کشته
شدند و شیرشاه که بر شکست متیقن شده بود ظفر یافته بر زبان
آورد که برای یک مشت ارزن بادشاهی هندوستان را بر باد
داده بودیم چه در ممالک مالدیو بسبب کثرت ریگ و کمی آب [illegible]

ممالک هندوستان گندم و جو و نخود و نیشکر و تنبول و برنج خوب
نمی شود و اکثر مزروعات ایشان ارزن ست که بزبان هندی
آن را باجرا گویند و نیز مالدیو از جنگ امرای بیگناه و قتل ایشان
و تزویر و حیلهٔ افغانان مطلع شده تاسف بسیار خورده و ناکام
بکوهستان جودهپور گریخت و شیرشاه بعد ازین فتح که در خور
بازوی او بود بقلعه چتور رفته بصلح گرفت و مراجعت کرده برنتهنبور
آمد و چون قلعهٔ رنتهنبور را بجاگیر عادل خان پسر بزرگ خود داده بود
عادل خان چند روز رخصت گرفت تا سیر قلعه و سرانجام آذوقه نموده
متعاقب آمد و شیرشاه از انجا بجانب قلعه کالنجر که محکم ترین قلاع
هندوستان ست نهضت کرده و راجهٔ کالنجر بواسطهٔ بدعهدی که
در باب پورنمل دیده بود اطاعت کرده در مقام مخالفت شد
شیرشاه قلعه را مرکزوار درمیان گرفته بساختن نقب و سرکوب
و ساباط اشتغال نمود و چون ساباط بقلعه رسید شیرشاه از اطراف
جنگ انداخت و در جایی که خود ایستاده بود مردمان حقه‌های
پر داروی تفنگ باندرون قلعه می انداختند اتفاقا یک حقه بدیوار
قلعه خورده برگشت و شکسته درمیان حقه‌های دیگر افتاد و آتش
درگرفته شیرشاه با شیخ خلیل مرشد خود و ملا نظام و دانشمند و

دریا خان شروانی سوختند و شیر شاه باین حالت خود را مجبور حمل رسانید و هر لحظه که نفس می کشید و شعور هم می رسانید فریاد کرده لشکر را بجنگ ترغیب می نمود و مقربان خود را بتاکید و اهتمام تمام بجنگ می فرستاد و در آخر آن روز که دوازدهم ربیع الاول ۹۵۲ نهصد و پنجاه و دو بود خبر فتح قلعه شنیده ودیعت حیات سپرد نظم

ز روزگار همین حالتم پسند آمد — که خوب و زشت و بد و نیک در گذر دیدم

برین صحیفه مینا ز خامه خورشید — نگاشته سخنی خوش به آب زر دیدم

که ای بدولت ده روزه گشته مستظهر — مباش غره که از تو بزرگتر دیدم

شیر شاه پانزده سال در امارت گذرانید و پنج سال بادشاهی کرد هندوستان کرد بعقل و تدبیر صاحب امتیاز تمام داشت و آثار پسندیده بسیار گذاشت چنانچه از بنگاله و ستارگاوں تا آب سنده که بآب نیلاب اشتهار دارد یکهزار و پانصد کروه است و در هر یک کروه سراے ساخته چاه و مسجد از خشت پخته هیچ پرداخته موذن و مقری و امامے مقرر نموده آنها را وظیفه معین کرده و در هر سرا یک دروازه طعام پخته و خام براے مسلمانان و در دروازه دیگر کذلک براے هنود مقرر نموده که دائم بجا رسانیدند تا مسافران عسرت نه کشیده باشند و در هر سرا دو اسپ بام که بزبان هندی ڈاک چوکی گویند نگاه داشته که هر روز خبر نیلاب

اقصاے بنگالہ باو سے رسید و دریں راہ از ہر دو جانب خیابان از درختان میوہ دار از قسم کھرنی و جامون وغیرہ نہال نشانیدہ بود کہ خلائق در سایہ اش آمد و شد سے کردند و ہمہ طریق از آگرہ تا سند و کہ سی صد کروہ است درخت میوہ دار بر پا کردہ بود و سرا و مسجد ساختہ و در عہدش امنیت بمرتبۂ بود کہ ستردین در صحرا و بیابان ہر جاے رسیدند از کالاے خود اندیشہ نکردہ بفراغت می غنودند گویند اگر زالے پاسبدے پر از طلا در صحرا شبہا خواب کردے حاجت پاسبان اصلا نبودے شیرشاہ ہر گاہ کہ ریش سفید خود را در آئینہ دیدے گفتے کہ دولت و شاہی نزدیک بوقت شام بمن رو سے آوردہ پس دریں باب تاسف بسیار خوردے و شعر مضحکانہ و ہندوستانیانہ گفتے۔ القصہ ایں بیت سجع نگینہاے اوست۔

بیت

شہ اللہ باقی ترا باد دائم · بجاں شیر شہ بن حسن سور قائم

اکثر اوقات خود را صرف کار خلائق کردے و سر انجام سپاہ و تیمار رعایا بواجبی نمودے و در طراحی عدل و داد استقامت داشتے بیت

پس از مرگ هر کس که نام ماند ‌‌ ‌ همانا که در زندگی بکام ماند

وشاعرے تاریخ فوت او گفته قطعه

شیرشاهے که از مهابت او ‌ ‌ شیر و بز آب را بهم می خورد

چون برفت از جهان بدار بقا ‌ ‌ گشت تاریخ او ز آتش مرد ۹۵۲

ذکر سلطنت سلیم شاه بن شیرشاه افغان سور

در وقتیکه شیرشاه فوت شد عادل خان پسر بزرگ او که ولیعهد بود
در رنتهنبور و پسر خورد او جلال خان در قصبه ریون از توابع پتنه
بود امرا چون دیدند که عادل خان دور است و وجود حاکم ضرور
مے باشد کس بطلب جلال خان فرستادند و او در پنج روز خود را
بار دوے شاهی رسانیده بسعی عیسی خان صاحب و دیگر امرا در تاریخ
پانزدهم ماه ربیع الاول سنه ۹۵۲ نهصد پنجاه و چهار در پاے قلعه کالنجر
جلوس فرموده مخاطب باسلام شاه گشت و بر زبانها سلیم شاه
مشهور است القصه چون سلیم شاه قائم مقام پدر رسیده به برادر
بزرگ [illegible] اول [illegible] را [illegible] و اشتیاق نوشته اظهار کرد
[illegible] لکن [illegible] آمدن
[illegible] و فرمان [illegible] چاره

نیست واز کالنجر متوجه آگره شده چون بنواحی قصبه کوره
رسید خواص خان از جاگیر خود آمده ملازمت نموده بتازگی
جشن جلوس ترتیب کرده باز سلیم شاه را باتفاق امرا
بر تخت سلطنت اجلاس داد وبعد از آن سلیم شاه
بمقتضای دنیاداری مکتوبی دیگر بجانب عادل خان
نوشته واظهار محبت کرده طالب ملاقات گشت و
عادل خان با امرای سلیم شاه که قطب خان نایب و
عیسی خان نیازی و خواص خان و جلال خان جلوانی
باشند قلمی نمود که شما در آمدن من چه صلاح می‌بینید
و به سلیم شاه هم نگاشت که اگر این چهار کس آمده مرا
تسلی نمایند آیم سلیم شاه آن چهار کس را نزد عادل خان
فرستاد وایشان بعهد وقول تسلی عادل خان نموده قرار
دادند که در ملاقات اول اورا رخصت دهند هر کجا
از هندوستان جاگیر خواهد بگیرد عادل خان باتفاق آنها
متوجه آگره شد چون بقصبه سیکری که بفتحپور اشتهار
دارد رسید سلیم شاه در شکارگاه بود بمجرد شنیدن بجایی
که بجهت ملاقات امرا مشوره نموده بودند استقبال نموده ملاقات کرده

آثارِ محبت برادری از طرفین ظاهر شده لحظهٔ باهم نشستند و متوجه آگره
شدند سلیم شاه عذرے نسبت برادر اندیشیده قرار داده بود که از مردم
او بیش از دو کس در قلعهٔ آگره با عادل خان نگذارند لیکن در دروازه
مردم او ممانع نشده جمعی کثیر در آمدند و اندیشه و تدبیر سلیم شاه سست
بر آمده بالضرورت اظهارِ ملائمت نمود و چاپلوسی کرده گفت که تا حال
من افغانانِ سرکش و بے سر را نگاه داشتم اکنون آمده آنها را بتوی سپارم
و دستِ او گرفته بر تخت نشاند و بنیاد چاپلوسی کرد عادل خان چون
عیاش و فراغت جوئے بود در روباه بازی و مکر سلیم شاه را سپاه الست
قبول نکرده برخاست و سلیم شاه را به تخت نشانیده اول خود سلام
کرد و مبارکبادِ پادشاهی گفت آنگاه از اطراف هر یکے مبارکباد گفته انواع
نثار و ایثار تقدیم رسانیدند و هم دران مجلس قطب خان نائب و
عیسیٰ خان نیازی و خواص خان عرض کردند که قول و عهد که درمیان
آمده اینست که در ملاقات اول عادل خان را رخصت داده بیانه و
توابع بجاگیرش مقرر شود سلیم شاه قبول نموده عادل خان را
رخصتِ بیانه داده عیسیٰ خان نیازی و خواص خان را همراه کرد و
بعد از دو سه ماه سلیم شاه غازی محلی را که از محرمان و مقربان بود
با جولانهٔ طلا فرستاد که عادل خان را گرفته و مقید نموده بیاورد

عادل خان این خبر شنیده نزد خواص خان که در میوات بود رفت
واز نقض عهد سلیم شاه اعلام کرده بنالید و خواص خان را دل بهم
برآمد و غازی محلی را طلبید و همان جولانه را بر پایش نهاده لوای
مخالفت برافراشت و با امرائے که همراه سلیم شاه بودند خطها
نوشته باخود متفق ساخت و باتفاق عادل خان بالشکر گران
متوجه آگره شد و قطب خان نائب و عیسی خان نیازی که در
قول و عهد داخل بودند از سلیم شاه رنجیده بعادل خان نیز
ترغیبات نوشتند و قرار داد چنین شد که پارهٔ از شب هنوز
باقی باشد که عادل خان خود را با آگره رسانند تا مردم بیجاب و
مانع از سلیم شاه جدا شده پیش او توانند آمد اتفاقاً عادل خان و
خواص خان چون بقصبه سیکری که دوازده کروهے از آگره است
رسیدند بملاقات شیخ سلیم که از مشایخ وقت بود رفتند و چون شب
برات بود خواص خان بجهت نمازے که در آن شب مقرر است
توقف و اهمال حاصل شده چاشتگاه بنواحی آگره رسیدند
سلیم شاه از طرز آمدن آگاه شده مضطرب وار بقطب خان
نائب و عیسی خان نیازی و دیگر امرا گفت که اگر از من در باب
عادل خان بد عهدی واقع شده بود و خواص خان و عیسی خان

چرا بمن اعلام نکردند تا من از اندیشهٔ فاسد باز آیم قطب خان
اضطراب سلیم شاه دیده گفت باکے نیست هنوز کار از علاج
بیرون نشده است تسکین این فتنه را من متعهدم سلیم شاه
قطب خان نائب و دیگر امرا را که فی الجمله اتفاق با عادل خان
داشتند بهانهٔ آنکه رفته حرفِ صلح و صلاح درمیان آرند رخصت نموده
که نزدِ عادل خان بروند و قصد او این بود که آن جماعت را از خود
دور کرده بجانبِ قلعهٔ چنار جهت دست آوردن خزانه فرار
نماید و دیگر باره سامان و استعداد لشکر نموده بکارِ جنگ
و محاربه پرواز و عیسی خان نیازی او را ازین امر نهی کرده گفت
ترا هر دیگر مردم اعتماد نیست ده هزار کس افغانِ قرلی و غیره از
ایام شهزادگی نوکرِ خاصهٔ تواند و خود محل اعتماد هستند
باوجودِ این قدرت و مکنت امر عجیبے ست که تکیه بر دولت
خداداد نمی نمائی و فرار بر قرار اختیار میکنی و امرا هرچند که
مخالفت باطنی داشته باشند نزدِ غنیم فرستادن از حزم و
احتیاط بیرون ست پس لائق آن ست که خود بنفسه بر تمام لشکر
سبقت نموده بمیدانِ کارزار درآئی و پاے ثبات محکم
نمائی که هیچکس در حضورِ تو بجانبِ مخالف نخواهد رفت سلیم شاه این

سخن قوی دل گشته قرار بر استقامت داد و قطب خان نائب
و دیگران را که رخصت داده بود باز طلبیده گفت که من به دست
خود شما را چگونه بغنیم سپارم شاید که بدی در حق شما سگالند
و بعد از آن آمادهٔ حرب شده از شهر بر آمد و در میدان بایستاد
مردمان که بعادل خان زبان داشتند سلیم شاه را در معرکه
دیده از شرم داخل پیاول شدند و در ظاهر بلدهٔ آگره
جنگ واقع شده تائید آسمانی سلیم شاه را نوازش فرمود
و سنگ تفرقه در جمعیت عادل خان و خواص خان انداخت
چنانچه خواص خان و عیسی خان نیازی بمیوات رفتند و عادل خان
تنها به پتّه رفت و ناپیدا شد چنانکه از احوال او هیچکس خبر
نیافت و ندانست که مآلش چه شد. بعده سلیم شاه بعقب
خواص خان و عیسی خان نیازی لشکر تعیین نمود و در فیروزپور
جنگ شده شکست بر لشکر سلیم شاه افتاد پس از آن چون
نوبت دیگر لشکرے رسید خواص خان و عیسی خان تاب
نیاورده بجانب کوه کمایون رفتند سلیم شاه قطب خان نائب
و غیره دیگر را بر سر ایشان تعیین کرد و او رفته در دامن کوه کمایون
قرار گرفته بود و تمام دامن کوه را تاخته و تاراج نموده خراب ساخت

دریں وقت سلیم شاہ خود بطرف چنار عزیمت نمودہ در اثنای
راہ جلال خاں جلوانی و برادرش را بسبب اتفاقے کہ با عادل خاں
داشتند گرفتہ بقتل رسانید و بہ چنار رسیدہ خزانہ را برآوردہ
و بہ گوالیار فرستادہ خود بہ آگرہ مراجعت نمود و چوں قطب خاں
در طلبیدنِ عادل خاں و احداثِ فتنہ داخل بود از بیم و ہراس
کہ در باطن داشت از دامنِ کوہِ کمایوں فرار نمودہ بہ لاہور
پیشِ ہیبت خاں نیازی المخاطب باعظم خاں ہمایوں رفت
سلیم شاہ با عظم ہمایوں حکم فرستادہ قطب خاں نائب
را طلب نمود اعظم ہمایوں قطب خاں را فرستاد و سلیم شاہ
او را محبوس ساختہ با شہباز خاں لوہانی کہ شوہر خواہر سلیم شاہ
بود و برمزید کور و چند کس دیگر کہ جملہ چہاردہ نفر بودند مقید کردہ
بگوالیار فرستاد و شجاعت خاں حاکم مالوہ و اعظم ہمایوں را طلب
داشت شجاعت خاں آمدہ ملازمت نمود و اعظم ہمایوں عذر آوردہ
و سلیم شاہ شجاعت خاں را باز رخصت مالوہ دادہ خود بجہت
آوردنِ خزانۂ رہتاس حرکت نمود و سعید خاں برادر اعظم ہمایوں
کہ پیوستہ در حضوری بود از راہ فرار نمودہ بہ لاہور رفت
سلیم شاہ ہم از راہ برگشتہ باگرہ آمد و باحضار لشکر فرمان دادہ متوجہ

دہلی نوشد و حکم کرد کہ گرد شہر بجائے قلعہ کہ تعمیر کردۂ ہمایون
بادشاہ بود حصارے از گچ و سنگ بسازند و چون خبر
توجہ سلیم شاہ بدہلی بشجاعت خان رسید شجاعت خان شنیدہ
برائے اظہارِ اخلاص باجمعے از مخلصانِ خود ایلغار کردہ پیش
سلیم آمد و استمالت یافت و سلیم شاہ روزے چند در دہلی
بود و لشکر ترتیب دادہ آنگاہ عزیمت لاہور نمود و اعظم ہمایون
و طائفۂ مخالفان باتفاقِ خواص خان و لشکر پنجاب کہ اضعافِ
لشکرِ سلیم شاہ بودند باستقبال شتافتہ در نواحیٔ قصبہ
انبالہ طرفین بہم رسیدند گویند سلیم شاہ چون بہ لشکرِ نیازیان
قریب شد فرود آمد و خود با تنے چند از نزدیکان بہ دیدنِ لشکر
نیازیان رفتہ بر پشتہ برآمد و چون نظرش بر آنہا افتاد ہمانجا
ایستادہ گفت در ناموسِ من نمے گنجد کہ لشکر باغی را دیدہ صبر
کنم پس بفرمود کہ افواجِ صفہا راست کردہ عزیمتِ جنگ
نمایند و در شبے کہ صباحِ آن جنگ شد اعظم ہمایون و برادرانش
با خواص خان در بابِ نصبِ حاکم کنکاش کردہ بودند
کہ حاکم کہ باشد خواص خان گفتہ بود کہ عادل خان را پیدا کردہ
حاکم باید ساخت و اعظم ہمایون و برادرانش گفتہ بودند بیت

ملک بمیراث نگیرد کسے　　تا نزند تیغ دو دستی بسے

و بر سر این مقدمہ میان ایشان کدورت پدید آمدہ وقتیکہ صفوف آراستہ شدہ و طرفین بہم رسیدند خواص خاں بے جنگ ہزیمت نمودہ بدر رفت و نیازیان حتی المقدور مقابلہ و محاربہ نمودہ از انجاکہ حرام نمکی را نتیجہ بجز شماتت و ندامت نیست ایشان نیز راہ گریز پیمودند و فتح غیبی نصیب سلیم شاہ شد۔

بیت

کسے راکہ دولت کند یاوری　　کہ آرد کہ با وے کند داوری

سعید خاں برادر اعظم ہمایوں بادہ کس از ہمراہان چون مسلح بودکسے او را نشناخت بہانہ مبارکباد میخواست کہ خود را بسلیم شاہ رسانیدہ کار او را بسازد اما فیلبانے او را شناختہ نیزہ برو حوالہ کرد و او از میان حلقۂ فیلان و فوج خاصۂ سلیم شاہ بطرف راست بر آمدہ بدر رفت القصہ نیازیان بعد از شکست بجانب دھنکوٹ کہ قریب ردہ است رفتند سلیم شاہ تعاقب نمودہ تا قلعۂ رہتاس کہ بنا کردۂ پدرش بود رفت و خواجہ اویس شروانی را با لشکرے قوی بر سر نیازیان تعین کردہ خود باگرہ مراجعت نمود و از انجا بہ گوالیار آمد در ین وقت روزے

شجاعت خاں بالاے قلعہ پیش سلیم شاہ میرفت عثماں نام شخصے
کہ شجاعت خاں دست او را بریدہ بود سر راہ کمین کردہ فرصت
مے جست یکبار برجستہ زخمے بر شجاعت خاں زد و شجاعت خاں
زخمی بخانۂ خود رفت و ایں عمل را براغواے سلیم شاہ حمل
کرد و از گوالیار گریختہ بطرف مالوہ فرار نمود و سلیم شاہ تا مندو
تعاقب نمود و چوں شجاعت خاں بہ بانسواڑہ در آمد عیسیٰ خاں
سور را با بست ہزار سوار در اوجین گذاشتہ خود مراجعت نمود
و ایں قضایا در سنہ ۹۵۴ نہصد و پنجاہ و چہار روے داد و خواجہ اویس
شروانی کہ بر سر اعظم ہمایوں تعیین بود در نواحی دھنکوٹ با نہا
جنگ کردہ شکست یافت اعظم ہمایوں تعاقب نمودہ تا توشہرہ
آمد سلیم شاہ ایں خبر شنیدہ لشکر گراں ترتیب داد و دفع نیازیاں
فرستاد اعظم ہمایوں باز برگشتہ بدھنکوٹ رفت چوں لشکر
سلیم شاہ قریب بموضع سنبلہ رسید نیازیاں محاربہ نمودند و
شکست فاحش خوردہ مادر و عیال اعظم ہمایوں اسیر گشتند
و اسیران بخدمت سلیم شاہ فرستادند و نیازیاں بگھکران
پناہ بردہ بکوہستان کہ متصل کشمیر ست در آمدند سلیم شاہ
با لشکر گراں جہت تسکین فتنۂ نیازیاں حرکت نمودہ بہ پنجاب

رفت و مدت دو سال با گکهران محاربه داشت و در همین ایام بتنگ آمده
در تنگی راه وقتیکه سلیم شاه بر کوه مانکوت برسے آمد با شمشیر برهنه
قصد او کرد سلیم شاه از کمال چستی و چابکی برو غالب آمده بقتل رسانید
و شمشیر را شناخت که خود با قبال خان بخشیده بود و چون
گکهران مغلوب و منکوب شدند و قوت در ایشان نماند
اعظم همایون بکشمیر آمد حاکم کشمیر از ملاحظه سلیم شاه سر راه بر نیازیان
گرفته جنگ صف کردند اعظم همایون و سعید خان بقتل رسیدند
و سرهاے ایشان را بخدمت سلیم شاه فرستاد و سلیم شاه از
مهم نیازیان فراغ یافته مراجعت نمود درین وقت میرزا کامران از
جنگ آشیانی فرار نموده پناه بسلیم شاه آورد اما از رعونت
نخوت و تکبر پیش آمده سلوک نالائق کرد ازین سبب میرزا کامران
از پیش او فرار نموده بکوه سوالک آمد و ازانجا بولایت گکهران
رفت و سلیم شاه بدهلی رفته روزے چند قرار گرفت
درین وقت خبر آمد که همایون بادشاه بکنار آب نیلاب
رسید گویند دران ساعت سلیم شاه زلو بر گلوے خود
نهاده خون مے گرفت در ساعت سوار شده روان گردید و
روز اول سه کروه راه رفته منزل کرد و چون توپخانه آراسته همراه

داشت دوران آوان گاوان ارابه به چکناست رفته بودند داو در رفتن
مسارعت داشت بفرمود که پیادگان بجای گاوان ارابه باکشند پس
هر توپ را هزار دو هزار پیاده کشیدن گرفتند و او بسرعت تمام
متوجه لاهور شد و چون همایون پادشاه خود پیشتر مراجعت کرده
بود چنانچه بموقع خود ذکر خواهد یافت سلیم شاه نیز از لاهور معاودت
نموده در قلعهٔ گوالیار قرار گرفت اتفاقاً روزی در نواحی انتری
شکار میکرد جمعی از مفسدان باغوای بعضی کسان سر راه
او گرفته در مقام عذر ایستاده بودند و بحسب اتفاق سلیم شاه از راه
دیگر مراجعت نمود و آن جماعت بیکار و معطل ماندند و چون این
حقیقت بسمع سلیم شاه رسید بهاء الدین و محمود و مدارا که سر فتنه
بودند بقتل رسانیده در گوالیار قرار گرفت و هر کس از امرای
خود را که بقوت و غلبه گمان میبرد گرفته محبوس میساخت و میکشت
تا آنکه خواص خان که در شجاعت رستم زمان و در سخاوت حاتم دوران
بود ازو متوهم شده کوه بکوه و صحرا بصحرا میگشت و از سرگردانی
بتنگ آمده در اواخر سنه ۹۵۹ نهصد و پنجاه و نه با مال نزد تاج خان
کررانی که یکی از معتبرین امرای او بود و در سنبل اقامت داشت
آمد و تاج خان بحکم سلیم شاه نقض عهد نموده به تیغ غدر او را بقتل

آورده و هر دو نعش تابوت او را بدہلی آوردہ مدفون گردانیدند و
اہل ہند او را از جملۂ اہل اللہ و اولیاے شمارند و او را خواص خان
ولی میگویند و قتل او مبارک نیامدہ بعد از اندک فرصت در اوائل
سنہ ۹۶۰ نہصد و شصت دانۂ دنبلے در مقعد سلیم برآمدہ از شدت
وجع خون گرفت و از خانہ برآمدہ تصرف ہوا شد و در گذشت
مدت بادشاہیش نہ سال از نیلاب تا بنگالہ در میان سراہاے
شیر شاہ یک سراے دیگر آباداں ساخت و در ہر سرا طعام پختہ
و خام بطریق شیر شاہ جہت مسافراں خواہ فقیر خواہ غنی مقرر
کردہ بود و درہمیں سال محمود شاہ گجراتی و برہان نظام الملک بحری
نیز وفات یافتند و پدر مولف تاریخ ایں واقعہ را زوال خسرواں
یافتہ و از قضایاے غریب کہ در زمان سلیم شاہ دست دادہ واقعہ
شیخ علائی ست و تفصیل آں بر سبیل اجمال آنکہ پدر او حسن نام
داشت و بہ خلافت شیخ سلیم در قصبہ بیانہ بر سجادۂ شیخی ارشادِ
طالباں مے نمود و چوں رخت بعالم بقا کشید شیخ علائی کہ ارشد
اولادش بود و در فضیلت و دانش امتیاز تمام داشت قائم مقام
پدر گشتہ بارشادِ طالباں مشغول شد اتفاقاً شیخ عبد اللہ افغان
نیازی کہ از مریدان نامی شیخ سلیم چشتی بود از سفر مکہ معظمہ معاودت

نمود و روش مهدویه بعقیده که سید محمد جونپوری مهدی موعود ست
اختیار کرده در میانه رحل اقامت انداخت و چون شیخ علائی را وضع او
خوش آمده فریفتهٔ صحبت او گشت طریقهٔ آبا و اجداد را ترک کرده خلائق
را بروش مهدویه دعوت کردن گرفت و برسم آن طائفه بیرون شهر
در همسایگی شیخ عبد الله افغان نیازی توطن نمود و با جمعی کثیر از احباب
خود که بوی متفق شده و گرویده بودند بطریق توکل و تجرید بسر می برد
و هر روز در وقت نماز بوعظ و تفسیر قرآن مجید می نمود که هر که در مجلس او
حاضر می بود یکی ازین دو کار میکرد اینکه اصلاً و قطعاً پی کار خود نمی رفت
و ترک اهل و عیال کرده داخل دائرهٔ مهدویه می گشت و یا اینکه از معاصی و
مناهی تائب شده به سید محمد جونپوری میگروید پس ازان اگر کشت و زراعت
یا تجارت میکرد ده یک در راه خدای تعالی صرف می نمود و بسیاری
همچنان شدند که پدر از پسر و برادر از برادر و زن از شوهر مفارقت
گزیده راه فقر و قناعت پیش گرفتند و در نذور و فتوح که باو می آمد خرد و
کلان سواء علی السویه شریک بودند و اگر چیزی بهم نمی رسید دو روز و سه روز
بفاقه میگذرانیدند و اظهار نمیکردند و همه جا بس اوقات مصروف می داشتند
و سپر و شمشیر و اسلحه همه وقت با خود همراه داشته در شهر و بازار هر نامشروع
که میدیدند اول برفق و مدارا منع می نمودند و آخر اگر پیش نمی رفت

قهراً و جبراً تغییر آن نا مشروع میداد و از حکام شهر هر که موافق ایشان
بود در امداد او میکوشیدند و هر که منکر بود قدرت بر منع و مقاومت ایشان
نداشت و چون عبداللّٰه افغان نیازی دید که با خاص و عام در افتاده
است عنقریب فتنه خواهد برخاست شیخ علائی را دلالت سفر حجاز کرد و
شیخ علائی بهمان وضع و حالت که بود با سی صد و هفتاد جانور مردم
متوجه سفر حجاز شد و چون بخواص پور که در حدود جودهپور واقع است
رسید خواص خان مشهور باستقبال او برآمده داخل معتقدان او شد اما
اندک فرصتی فساد مذهب مهدویه بخاطر آورده از ایشان برگشت و شیخ
علائی آن معنی را فهمیده بدان بهانه که در امر معروف و نهی منکر بواجبی
اطاعت نمیکند اظهار رنجش از خواص خان کرده از خواص پور برآمد
و فسخ عزیمت سفر حجاز نموده بجانب بیانه برگشت دران ایام که
سلیم شاه در آگره بر تخت نشسته بموجب طلب سلیم شاه
باگره رفت و در مجلس او حاضر شده برسوم و آداب بادشاهان
مقید نشد و سلام شرعی بر سلیم شاه کرد و سلیم شاه علیک السلام
گفت و این معنی بر مقربان او دشوار آمده ملا عبداللّٰه سلطانپوری
المخاطب مخدوم الملک در مقام انکار شیخ علائی گشته فتوی بقتل
او داد و سلیم شاه میر رفیع الدین انجو و ملا جلال حکیم و دانشمند

و ملا ابو الفتح تھانیسری و دیگر علمای آن وقت را احضار فرموده تشخیص
این قضیه را حواله ایشان نمود و در حضور سلیم شاه مجلس بحث منعقد گشته شیخ
علائی به هیچکدام غالب نمی شد بلکه مغلوب گشته از جواب عاجز می آمد و خود
را به تفسیر قرآن زده به شروع بیان معانی آیات می نمود که در سلیم شاه اثر
کرده با وی می گفت ای شیخ ازین دعوی باطل مهدویه باز آی
تا ترا بر تمام قلمرو خود محتسب گردانم و تا این زمان بغیر بال من امر معروف
میکردی من بعد بحکم من میکرده باشی و چون شیخ علائی این معنی قبول نکرد
با وجود آن سلیم شاه برخلاف فتوی ملا عبد الله سلطانپوری حکم بقتل نکرده
بجانب قصبه هندیه که سرحد دکن است اخراج فرمود و بهار خان حاکم آن
موضع که از امرای عمده سلیم شاه بود با تمام لشکر خود باو گرویده در دائره اعتقاد
و اخلاص او در آمد و مخدوم الملک این معنی را از قبیح وجوه خاطر نشان سلیم شاه
نموده او را از آن سرحد طلبید و درین مرتبه باز سلیم شاه علما را حاضر ساخته بیشتر از
بیشتر به تشخیص این قضیه مقید شد پس ملا عبد الله سلطانپوری بسلیم شاه گفت
که این مرد خود نیز دعوی مهدویت میکند و مهدی بادشاه تمام روی زمین
خواهد بود بنا بر آن تمام لشکر تو باو گرویده اند چنانچه خویشان تو نیز در خفیه
بمذهب او در آمده اند و تحقیق است که خلل در مملکت و پادشاهی تو پدید آید
سلیم شاه هیچ وجه گوش بسخن ملا عبد الله نکرده باز شیخ علائی را به بهار نزد شیخ

بڑہ طبیب کہ مرد دانشمندے بود و شیر شاہ معتقد او بود و گفتش پیش پاے او می گذاشت فرستاد تا بموجب فتوی او عمل کند و سلیم شاہ خود متوجہ بجانب پنجاب گردیدہ بتعمیر قلعہ مانکوٹ مشغول شد و چوں شیخ علائی بہ بہار رسید شیخ بڑہ موافق فتوی ملا عبداللہ سلطانپوری المخاطب مخدوم الملک فتوی نوشتہ بقاصدان سلیم شاہ داد دراں اثنا شیخ را مرض طاعون کہ دراں وقت شائع بود عارض شدہ در حلق او جراحتے افتاد کہ مقدار یک انگشت فتیلہ میرفت و ریخ سفر نیز علاوہ آں گشتہ چوں شیخ را پیش سلیم شاہ آوردند قوت گفتار نداشت سلیم شاہ آہستہ بگوش او گفت کہ بگو من مہدی نیم و مطلق اللسان باش شیخ گوش بسخن او نکرد سلیم شاہ مایوس گشتہ بغرمود اورا تا زیانہ چند زدند و در تازیانہ سوم جاں بقابض ارواح سپرد و ایں قضیہ در ۹۵۵ نہصد و پنجاہ و پنج روئمود و ذاکر اللہ تاریخ اوست و سلیم شاہ چوں فوت شد پسرش فیروز خان کہ دوازدہ سالہ بود باتفاق امرا در قلعہ گوالیار بر تخت نشست و ہنوز سہ روز نگذشتہ بود کہ مبارز خان ولد نظام خان سور کہ برادر زادہ شیر شاہ و عمو بچہ سلیم شاہ و برادر زن او بود خواہر زادہ خویش فیروز خان را بقتل رسانید و باتفاق وزرا و امرا بر تخت نشستہ خود را محمد شاہ عادل لقب داد و خواجہ نظام الدین بخشی در تاریخ اکبری مرقوم گردانیدہ کہ سلیم شاہ

پیش از مرضِ موت با منکوحۂ خود مسماۃ بی بی بائی بارہا مے گفت
که اگر فیروز خان پسر خود را دوست میداری اجازت دہ تا مبارز خان
برادر ترا از میان بر آورم که خار راہِ پسر تست و اگر برادر را دوست
مے داری دست از حیاتِ پسر بشوے که او را از مبارز خان
خطرہاست و منکوحه اش جواب مے داد که برادرم عمر بعیش و عشرت
مے گذارند و بساز و نغمه اوقات مصروف میدارد و او را سر برگ
بادشاہی نیست ہر چند سلیم شاہ او را درین باب ملامت میکرد
فائدہ نداشت تا آنکه عاقبت بعد از فوت سلیم شاہ روز سوم
مبارز خان با اعوان خود بمحل فیروز خان در آمده قصدِ قتل او
کرد و چندانکه خواہر زاری مے نمود و شفاعت پسر خود مے کرد
و مے گفت بگذار تا من او را گرفته بجائے بروم که کسے نشان
از و نیابد فائدہ نکرد القصه آن طفلِ بیچارہ بے گناہ را به تیغ جفا
در گذرانید۔

بیت

بخردی که ملک سراسر زمین
نیرزد که خونے چکد بر زمین

شاهنامه

بر تخت نشستن کیومرث اول ملوک عجم و تاختن دیو و اهرمن بر او

سخنگوی دهقان چه گوید نخست
که نام بزرگی به گیتی که جست

که بود آنکه دیهیم بر سر نهاد
ندارد کس از روزگاران بیاد

مگر کز پدر یاد دارد پسر
بگوید ترا یک بیک از پدر

که نام بزرگی که آورد پیش
کرا بود زان برتران پایه بیش

پژوهندهٔ نامهٔ باستان
که از پهلوانان زند داستان

چنین گفت کآیین تخت و کلاه
کیومرث آورد و او بود شاه

چو آمد به برج حمل آفتاب
جهان گشت با فرّ و آیین و آب

بتابید ازانسان ز برج بره
که گیتی جوان گشت زو یکسره

کیومرث شد بر جهان کدخدای
نخستین بکوه اندرون ساخت جای

هنر تخت و بختش بر آمد ز کوه | پلنگینه پوشید خود با گروه
ازو اندر آمد همی پرورش | که پوشیدنی نو بد و نو خورش
بگیتی درون سال سی شاه بود | بخوبی چو خورشید بر گاه بود
همی تافت ازو فر شاهنشهی | چو ماه دو هفته ز سرو سهی
دد و دام و هر جانور کش بدید | ز گیتی بنزدیک او آرمید
دوتا میشدندی بر تخت اوی | ازان بر شده فره و بخت اوی
برسم نماز آمدندیش پیش | ازان جایگه برگرفتند کیش
پسر بد مر او را یکی خوبروی | هنرمند و همچون پدر نامجوی
سیامک بدش نام و فرخنده بود | کیومرث را دل بدو زنده بود
ز گیتی بدیدار او شاد بود | که بس بارور شاخ و بنیاد بود
بجانش بر از مهر گریان بدی | ز بیم جدائیش بریان بدی
چنین است آیین و رسم جهان | پدر را بفرزند باشد توان
بر آمد برین کار یک روزگار | فروزنده شد دولت شهریار
بگیتی نبودش کسی دشمنا | جز اندر نهان ریمن آهرمنا
برشک اندر آهرمن بدسگال | همی رای زد تا بباگند یال
یکی بچه بودش چو گرگ سترگ | دلاور شده با سپاه بزرگ
سپه کرد و نزدیک او راه جست | همی تخت و دیهیم کی شاه جست

جهان شد بران دیو بچه سیاه
ز بخت سیامک هم از بخت شاه

همی گفت با هر کسی راز خویش
جهان کرد یکسر پر آواز خویش

کیومرث ازین خود کی آگاه بود
که تخت مهی را جز او شاه بود

یکایک بیامد خجسته سروش
بسان پری پلنگینه پوش

بگفتش براز این سخن دربدر
که دشمن چه سازد همی با پسر

رفتن سیامک بجنگ دیو و کشته شدن او

سخن چون بگوش سیامک رسید
ز کردار بدخواه دیو پلید

دل شاه بچه در آمد بجوش
سپاه انجمن کرد و بکشاد گوش

بپوشید تن را بچرم پلنگ
که جوشن نبد آنگه آیین جنگ

پذیره شده دیو را جنگجوی
سپه را چو روی اندر آمد بروی

سیامک بیامد برهنه تنا
بر آویخت با پور آهرمنا

بزد چنگ وارونه دیو سیاه
دو تا اندر آورد بالای شاه

فگند آن تن شاهزاده بخاک
بچنگال کردش کمرگاه چاک

سیامک برای خود و دست دیو
تبه گشت و ماند انجمن بی خدیو

چو آگه شد از مرگ فرزند شاه
ز تیمار گیتی برو شد سیاه

فرود آمد از تخت ویلکنان
زنان بر سر و دست و بازو کنان

دو رخساره پرخون و دل سوگوار ‏ ‏ ‏ دژم کرده بر خویشتن روزگار

خروشی برآمد ز لشکر بزار ‏ ‏ ‏ کشیدند صف بر در شهریار

همه جامها کرده پیروزه رنگ ‏ ‏ ‏ دو چشمان پر از خون و رخ باده رنگ

دد و مرغ و نخچیر گشته گروه ‏ ‏ ‏ برفتند ویله کنان سوی کوه

برفتند با سوگواری و درد ‏ ‏ ‏ ز درگاه کی شاه برخاست گرد

نشستند سالی چنین سوگوار ‏ ‏ ‏ پیام آمد از داور کردگار

درود آوریدش خجسته سروش ‏ ‏ ‏ کزین بیش مخروش و باز آر هوش

سپه ساز و برکش بفرمان من ‏ ‏ ‏ برآور یکی گرد ازان انجمن

ازان بدکنش دیو روی زمین ‏ ‏ ‏ بپرداز و پردخته کن دل ز کین

کی نامور سر سوی آسمان ‏ ‏ ‏ برآورد و بدخواست بر بدگمان

بدان برترین نام یزدانش را ‏ ‏ ‏ بخواند و بپالود مژگانش را

وزان پس بکین سیامک شتافت ‏ ‏ ‏ شب و روز آرام خفتن نیافت

رفتن هوشنگ و کیومرث بجنگ دیو سیاه و کشته شدن دیو و مردن کیومرث

سیامک خجسته یکی پور داشت ‏ ‏ ‏ که نزد نیا جاه دستور داشت

گرانمایه را نام هوشنگ بود ‏ ‏ ‏ تو گفتی همه هوش و فرهنگ بود

بنزد نیا یادگار پدر — نیا پروریده مر او را ببر

نیایش بجای پسر داشتی — جز او بر کسی چشم نگماشتی

چو بنهاد دل کینه و جنگ را — بخواند آن گرانمایه هوشنگ را

همه گفتنیها بدو باز گفت — همه رازها برگشاد از نهفت

که من لشکری کرد خواهم همی — خروشی برآورد خواهم همی

ترا بود باید همی پیش رو — که من رفتنی‌ام تو سالار نو

پری و پلنگ انجمن کرد و شیر — ز درندگان گرگ و ببر دلیر

بفرمان شاه جهان بُد همه — سپاهی دد و وحشی و مرغ و رمه

سپاه دد و دام و مرغ و پری — سپهدار با کبر و کندآوری

پس پشت لشکر کیومرث شاه — نبیره به پیش اندرون با سپاه

بیامد سیه دیو با ترس و باک — همی باسمان بر پراگند خاک

ز هرای درندگان چنگ دیو — شده سست بر خشم کیهان خدیو

بهم برفتادند هر دو گروه — شدند از دد و دام دیوان ستوه

بیازید هوشنگ چون شیر چنگ — جهان کرد بر دیو نستوه تنگ

کشیدش سراپای یکسر دوال — سپهبد برید آن سر بی‌همال

بپای اندر افگند و بسپرد خوار — دریده برو چرم و برگشته کار

چو آمد مر آن کینه را خواستار — سر آمد کیومرث را روزگار

برفت و جهان مُردری ماند ازوی — نگر تا کرا نزد او آبروی

جهان سربسر چون فسانه است بس — نماند بد و نیک بر هیچ کس

جهانِ فریبنده را گرد کرد — رهِ سود پیمود و مایه نخورد

بر تخت نشستن هوشنگ و بر آوردنِ آهن از سنگ

جهاندارِ هوشنگ با رای و داد — بجای نیا تاج بر سر نهاد

بگشت از برش چرخ سالی چهل — پر از هوش مغز و پر از داد دل

چو بنشست بر جایگاهِ مهی — چنین گفت بر تختِ شاهنشهی

که بر هفت کشور منم پادشا — بهر جای پیروز و فرمان روا

بفرمانِ یزدانِ پیروزگر — بداد و دهش تنگ بستم کمر

وزان پس جهان یکسر آباد کرد — همه روی گیتی پر از داد کرد

نخستین یکی گوهر آمد بچنگ — بدانش ز آهن جدا کرد سنگ

سرمایه کرد آهنِ آبگون — کزان سنگ خارا کشیدش برون

چو بشناخت آهنگری پیشه کرد — کجا زو تبر اره و تیشه کرد

چو این کرده شد چارهٔ آب ساخت — ز دریا بر آورد و هامون نواخت

بجوی و برود آبها راه کرد — بفرّ کیی رنج کوتاه کرد

چو آگاه مردم بر آن بر فزود — پراگندنِ تخم و کشت و درود

بپیچید پس هر کسی نان خویش | بورزید و بشناخت سامان خویش
ازان پیش کاین کارها شد بسیچ | نبد خوردنیها جز از میوه هیچ
همه کار مردم نبودی به برگ | که پوشیدنی‌شان همه بود برگ
پرستیدن ایزدی بود پیش | نیا را همین بود آیین و کیش
بسنگ اندر آتش ازو شد پدید | کزو در جهان روشنی گسترید

بنیاد نهادن جشن سده

یکی روز شاه جهان سوی کوه | گذر کرد با چند کس هم گروه
پدید آمد از دور چیزی دراز | سیه رنگ و تیره تن و تیزتاز
دو چشم از بر سر چو دو چشمه خون | ز دود دهانش جهان تیره‌گون
نگه کرد هوشنگ با هوش و سنگ | گرفتش یکی سنگ و شد پیش جنگ
بزور کیانی بیازید دست | جهانسوز مار از جهانجو بجست
برآمد بسنگ گران سنگ خرد | همان و همین سنگ بشکست گرد
فروغی پدید آمد از هر دو سنگ | دل سنگ گشت از فروغ آذرنگ
نشد مار کشته ولیکن ز راز | پدید آمد آتش از آن سنگ باز
هر آنکس که بر سنگ آهن زدی | ازو روشنایی پدید آمدی
جهاندار پیش جهان آفرین | نیایش همی کرد و خواند آفرین

که او را فروغی چنین هدیه داد — همین آتش آنگاه قبله نهاد
بگفتا فروغیست این ایزدی — پرستید باید اگر بخردی
شب آمد برافروخت آتش چو کوه — همان شاه در گرد او با گروه
یکی جشن کرد آن شب و باده خورد — سده نام آن جشن فرخنده کرد
ز هوشنگ ماند این سده یادگار — بسی باد چون او دگر شهریار
کز آباد کردن جهان شاد کرد — جهانی به نیکی ازو یادگار
بدان ایزدی فر و جاه کیان — ز نخچیر گور و گوزن ژیان
جدا کرد گاو و خر و گوسپند — به ورز آورید آنچه بد سودمند
جهاندار هوشنگ با هوش گفت — بدارید شان را جدا جفت جفت
بدیشان بورزید وزیشان خورید — همی خویشتن باج را پرورید
ز پویندگان هر که مویش نکوست — بکشت و ز ایشان برآهیخت پوست
چو سنجاب و قاقم چو روباه نرم — چهارم سمورست کش موی گرم
برینگونه از چرم پویندگان — بپوشید بالای گویندگان
بخشید و گسترد و خورد و سپرد — برفت و بجز نام نیکی نبرد
چهل سال با شادکامی و ناز — بداد و دهش بود آن سرفراز
بسی رنج برد اندر آن روزگار — بافسون و اندیشه بی شمار
چو پیش آمدش روزگار بهی — ازو مردری ماند تخت مهی

زمانه ندادش زمانی درنگ — شد آن شاه هوشنگ با رای و هنگ

نپیوست خواهد جهان با تو مهر — نه نیز آشکارا نمایدت چهر

بر تخت نشستن طهمورث و پیدا کردن آئین شغل و رام کردن جانوران

پسر بد مر او را یکی هوشمند — گرانمایه طهمورث دیوبند

بیامد به تخت پدر بر نشست — به شاهی کمر بر میان بر ببست

همه موبدان را ز لشکر بخواند — به چربی چه مایه سخنها براند

چنین گفت کامروز این تخت و گاه — مرا زیبد و تاج و گرز و کلاه

جهان از بدیها بشویم برای — پس آنگه کنم در گهی گرد پای

ز هر جای کوته کنم دست دیو — که من بود خواهم جهان را خدیو

هر آن چیز کاندر جهان سودمند — کنم آشکارا گشایم ز بند

پس از پشت میش و بره پشم و موی — برید و به رشتن نهادند روی

بکوشش ازان کرد پوشش بجای — بگستردنی بد هم او رهنمای

ز پوینده گان هرکه بد تیزرو — خورش کردشان سبزه و کاه و جو

رمنده ددان را همه بنگرید — سیه گوش و یوز از میان برگزید

بچاره بیاوردش از دشت و کوه — ببند آمدند آنکه بد زان گروه

ز مرغان همان آنکه بد نیک‌ساز   چو باز و چو شاهین گردن‌فراز

بیاورد و آموختنشان گرفت   جهانی بدو مانده اندر شگفت

بفرمودشان تا نوازند گرم   نخوانندشان جز به آواز نرم

چو این کرده شد ماکیان و خروس   کجا بر خروشد گه زخم کوس

بیاورد یکسر چنان چون سزید   نهفته همه سودمندی گزید

چنین گفت کاین را نیایش کنید   جهان آفرین را ستایش کنید

که او دادمان بر ددان دستگاه   ستایش مر او را که بنمود راه

مر او را یکی پاک دستور بود   که رایش ز کردار بد دور بود

خنیده به هر جای شیداسپ نام   نزد جز به نیکی به هر جای گام

ز خوردن همه روز بربسته لب   به پیش جهاندار بر پای شب

همان بر دل هر کسی بود دوست   نماز شب و روزه آیین اوست

سرمایه بد اختر شاه را   وزو بند بد جان بدخواه را

همه راه نیکی نمودی به شاه   همه راستی خواستی پایگاه

چنان شاه پالوده گشت از بدی   که تابید ازو فره ایزدی

چو دستور باشد چنین کاروان   تو شه را هنر نیز بسیار دان

برفت اهرمن را به افسون ببست   چو بر تیزرو بارگی برنشست

زمان تا زمان زینش برساختی   همی گرد گیتیش برتاختی

بند کردنِ طهمورث دیوان و مردنِ او

چو دیوان بدیدند کردار اوی — کشیدند گردن ز گفتار اوی

شدند انجمن دیو بسیار مر — که پردخته مانند ازو تاج زر

چو طهمورث آگه شد از کارِ شان — برآشفت و بشکست بازارِ شان

بفرِّ جهاندار بسته میان — بگردن برآورده گرز گران

همه نره دیوان و افسون گران — برفتند جادو سپاهی گران

دمنده سیه دیوشان پیش رو — همی باسمان بر کشیدند غو

هوا تیره فام و زمین تیره گشت — دو دیده درو اندرون خیره گشت

جهاندارِ طهمورثِ بافرین — بیامد کمر بسته رزم و کین

زیکسو غوِ آتش و دودِ دیو — زیکسو دلیران کیهان خدیو

یکایک بیاراست با دیو جنگ — نه بد جنگِ شان را فراوان درنگ

ازیشان دو بهره بافسون ببست — دگرشان بگرزِ گران کرد پست

کشیدندشان خسته و بسته خوار — بجان خواستند آنگهی زینهار

که ما را مکش تا یکی نو هنر — بیاموزی از ما کت آید ببر

کی نامور دادشان زینهار — بدان تا نهانی کنند آشکار

چو آزاد شان شد سر از بندِ اوی — بجستند ناچار پیوندِ اوی

نوشتن به خسرو بیاموختند   دلش را به دانش برافروختند
نبشتن یکی نه که نزدیک سی   چه رومی چه تازی و چه پارسی
چه هندی و چینی و چه پهلوی   نگاریدن آن کجا بشنوی
جهاندار سی سال ازین بیشتر   چگونه پدید آوریدی هنر
برفت و سرآمد برو روزگار   همه رنج او ماند ازو یادگار
جهانا مپرور چو خواهی درود   چو می بدروی پروریدن چه سود
برآری یکی را به چرخ بلند   سپاریش ناگه به خاک نژند

بر تخت نشستن جمشید و پیدا کردن آلات جنگ و آموختن دیگر هنرها مر مردم

چو رفت از میان نامور شهریار   پسر شد بجای پدر نامدار
گرانمایه جمشید فرزند اوی   کمر بست و دل پر ز پند اوی
برآمد بر آن تخت فرخ پدر   برسم کیان بر سرش تاج زر
کمر بست با فر شاهنشهی   جهان سر بسر گشته او را رهی
زمانه برآسود از داوری   بفرمان او دیو و مرغ و پری
جهان را فزوده بدو آبروی   فروزان شده تخت شاهی بدوی
منم گفت با فره ایزدی   همم شهریاری همم موبدی
بدان را ز بد دست کوته کنم   روان را سوی روشنی ره کنم

نخست آلت جنگ را دست برد — در نام جستن بگردان سپرد

بفر کیی نرم کرد آهنا — چو خود و زره کرد و چون جوشنا

چو خفتان و چون تیغ و برگستوان — همه کرد پیدا بروشن روان

بدین اندرون سال پنجاه رنج — ببرد و ازین ساز بنهاد گنج

دگر پنجه اندیشهٔ جامه کرد — که پوشند هنگام ننگ و نبرد

ز کتان و ابریشم و موی قز — قصب کرد پرمایه دیبا و خز

بیاموختشان رشتن و تافتن — بتار اندرون پود را بافتن

چو شد بافته شستن و دوختن — گرفتند ازو یکسر آموختن

چو این کرده شد ساز دیگر نهاد — زمانه بدو شاد و او نیز شاد

ز هر پیشه‌ور انجمن گرد کرد — بدین اندرون نیز پنجاه خورد

گروهی که کاتوزیان خوانیش — برسم پرستندگان دانیش

جدا کردشان از میان گروه — پرستنده را جایگه کرد کوه

بدان تا پرستش بود کارشان — نوان پیش روشن جهاندارشان

صفی بر دگر دست بنشاندند — همی نام نیساریان خواندند

کجا شیر مردان جنگ آورند — فروزندهٔ لشکر و کشورند

کزیشان بود تخت شاهی بجای — وزیشان بود نام مردی بپای

نسودی سه دیگر گره را شناس — کجا نیست بر کس ازیشان سپاس

بکارند و ورزند و خود بدروند
بگاه خورش سرزنش نشنوند

ز فرمان سر آزاده و ژنده پوش
ز آواز پیغاره آسوده گوش

بر آسوده از داور و گفت و گوی
تن آباد و آباد گیتی بدوی

چه گفت آن سخنگوی آزاده مرد
که آزاده را کاهلی بنده کرد

چهارم که خوانند آهنوخوشی
همان دست ورزان با سرکشی

کجا کارشان همگنان پیشه بود
روانشان همیشه پراندیشه بود

بدین اندرون سال پنجاه نیز
بخورد و ببخشید بسیار چیز

ازین هر یکی را یکی پایگاه
سزاوار بگزید و بنمود راه

که تا هر کس اندازهٔ خویش را
ببیند بداند کم و بیش را

از آن پس که اینها شد آراسته
شهنشاه با دانش و خواسته

بفرمود دیوان ناپاک را
به آب اندر آمیختن خاک را

هر آنچه از گل آمد چو بشناختند
سبک خشت را کالبد ساختند

بسنگ و بگچ دیو دیوار کرد
نخست از برش هندسی کار کرد

چو گرمابه و کاخهای بلند
چو ایوان که باشد پناه از گزند

ز خارا گهر جست یک روزگار
همی کرد ازو روشنی خواستار

بچنگ آمدش چند گونه گهر
چو یاقوت و بیجاده و سیم و زر

ز خارا به افسون برون آورید
شد آراسته بندها را کلید

دگر بویهای خوش آورد باز | که دارند مردم به بویش نیاز
چو بان و چو کافور و چون مشک ناب | چو عود و چو عنبر چو روشن گلاب
پزشکی و درمان هر دردمند | در تندرستی و راه گزند
همه رازها نیز کرد آشکار | جهان را نیامد چنو خواستار
گذر کرد ازان پس بکشتی بر آب | ز کشور بکشور برآمد شتاب
چنین سال پنجه بورزید نیز | ندید از هنر بر خرد بسته چیز
همان کردنیها چو آمد پدید | بگیتی جز از خویشتن را ندید
چو آن کارهای وی آمد بجای | ز جای مهی برتر آورد پای
بفر کیانی یکی تخت ساخت | چه مایه بدو گوهر اندر نشاخت
که چون خواستی دیو برداشتی | ز هامون بگردون برافراشتی
چو خورشید تابان میان هوا | نشسته برو شاه فرمانروا
جهان انجمن شد بر تخت اوی | ازان برشده فرهٔ بخت اوی
به جمشید بر گوهر افشاندند | مر آن روز را روز نو خواندند
سر سال نو هرمز فرودین | برآسوده از رنج تن دل ز کین
به نوروز نو شاه گیتی فروز | بران تخت بنشست فیروز روز
بزرگان بشادی بیاراستند | می و رود و رامشگران خواستند
چنین جشن فرخ ازان روزگار | بمانده ازان خسروان یادگار

چنین سال سیصد همی رفت کار — ندیدند مرگ اندر آن روزگار
نیازست کس کرد بیکاری — نه بد بود و مندی و بیماری
ز رنج و ز بدشان نبود آگهی — میان بسته دیوان بسان رهی
یکے تخت پرمایه کرده بپاے — برو بر نشسته جهان کدخداے
نشسته بر آن تخت جمشید کے — بچنگ اندرون خسروی جام مے
مر آن تخت را دیو برداشته — ز هامون با بر اندر افراشته
برافراز تخت سپهبد زده — سراسر ز مرغان همه صف زده
بفرمانش مردم نهاده دو گوش — ز رامش جهان پر ز آواے نوش
چنین تا بر آمد برین سالیان — همی تافت از شاه فر کیان
جهان بد بآرام زان شادکام — ز یزدان بدو نو بنو بد پیام

برگشتن جمشید از فرمان خدا و برگشتن روزگار از و

چنین چند بر آمد برین روزگار — ندیدند جز خوبی از شهریار
جهان سر بسر گشته او را رهی — نشسته جهاندار با فرهی
یکایک بتخت مهی بنگرید — بگیتی جز از خویشتن کس ندید
منی کرد آن شاه یزدان شناس — ز یزدان به پیچید و شد ناسپاس
گرانمایگان را ز لشکر بخواند — چه مایه سخن پیش ایشان براند

چنین گفت با سالخورده مهان   که جز خویشتن را ندانم جهان

هنر در جهان از من آمد پدید   چو من نامور تخت شاهی ندید

جهان را بخوبی من آراستم   ز روی زمین رنج من کاستم

خور و خواب و آرامتان از منست   همان پوشش و کامتان از منست

بزرگی و دیهیم و شاهی مراست   که گوید که جز من کسی پادشاست

بدارو و درمان جهان گشت راست   که بیماری و مرگ کس را نکاست

جز از من که برداشت مرگ از کسی   وگر بر زمین شاه باشد بسی

شما را ز من هوش و جان در تنست   بمن نگرود هر که آهرمنست

گر ایدون که دانید من کردم این   مرا خواند باید جهان آفرین

همه موبدان سر فگنده نگون   چرا کس نیارست گفتن نه چون

چو این گفته شد فر یزدان ازوی   گسست و جهان شد پر از گفت و گوی

سه و بیست سال از در بارگاه   پراگنده گشتند یکسر سپاه

منی چون بپیوست با کردگار   شکست اندر آورد و برگشت کار

چه گفت آن سخنگوی با فر و هوش   چو خسرو شدی بندگی را بکوش

بیزدان هر آنکس که شد ناسپاس   بدلش اندر آید ز هر سو هراس

بجمشید بر تیره گون گشت روز   همی کاست زو فر گیتی فروز

از پاک یزدان چو شد خشمناک   بدانست و شد شاه با ترس و باک

که از رده شد پاک یزدان ازوی | بدان درد و درمان ندیدند روی
همی راند جمشید خون در کنار | همی کرد پوزش بر کردگار
همی کاست زو فرّه ایزدی | برآورده بر روی نشکوه بدی

داستان مرداس تازی پدر ضحاک

یکی مرد بود اندران روزگار | ز دشت سواران نیزه گذار
گرانمایه هم شاه و هم نیک مرد | ز ترس جهاندار با باد سرد
که مرداس نام گرانمایه بود | بداد و دهش برترین پایه بود
مرا و را ز دوشیدنی چارپای | ز هر یک هزار آمدندی بجای
بز و اشتر و میش را همچنین | بدوشندگان داده بد پاکدین
همان گاو دوشا بفرمانبری | همان تازی اسپ رمنده فری
بشیران کسی را که بودی نیاز | بدان خواسته دست بردی فراز
پسر بد مر آن پاک دین را یکی | کش از مهر بهره نبود اندکی
جهانجوی را نام ضحاک بود | دلیر و سبکسار و ناپاک بود
همان بیوراسپش همی خواندند | چنین نام بر پهلوی راندند
کجا بیور از پهلوانی شمار | بود بر زبان دری ده هزار
از اسپان تازی بزرین ستام | ورا بود بیور چو بردند نام

شب و روز بودے دو بهره بزین — ز راهِ بزرگی نه از بهر کین
چنان بد که ابلیس روزے پگاه — بیامد بسان یکے نیک خواه
دلِ مهتر از راه نیکی ببرد — جوان گوش گفتارِ او را سپرد
همانا خوش آمدش گفتار اوے — نبود آگه از زشت کردار اوے
بدو داد هوش و دل و جانِ پاک — پراگنده بر تارکِ خویش خاک
چو ابلیس دانست کو دل بداد — بر افسانه اش گشت نهمار شاد
فراوان سخن گفت زیبا و نغز — جوان را ز دانش تهی بود مغز
همی گفت دارم سخنها بسے — که آن را جز از من نداند کسے
جوان گفت برگوے چندین مپاے — بیاموز ما را تو اے نیک راے
بدو گفت پیمانت خواهم نخست — پس آنگه سخن بر کشایم درست
جوان ساده دل بود فرمانش کرد — چنان کو بفرمود سوگند خورد
که رازِ تو با کس نگویم ز بن — ز تو بشنوم هر چه گوئی سخن
بدو گفت جز تو کسے در سراے — چرا باید اے نامور کدخداے
چه باید پدر چون پسر چون تو بود — یکے پندت از من بباید شنود
زمانه برین خواجه سالخورد — همی دیر ماند تو اندر نورد
بگیر این سرِ مایه ور گاه اوے — ترا زیبد اندر جهان جاهِ اوے
برین گفتهٔ من چو داری وفا — جهان را تو باشی همی کدخدا

چو ضحاک بشنید اندیشه کرد ز خون پدر شد دلش پر ز درد

به ابلیس گفت این سزاوار نیست دگرگوی کین از در کار نیست

بدو گفت اگر بگذری زین سخن بتابی ز پیمان و سوگند من

بماند بگردنت سوگند و بند شوی خوار و ماند پدرت ارجمند

سر مرد تازی بدام آورید چنان شد که فرمان او برگزید

بپرسید کاین چاره با من بگوی چه رویست این را بهانه مجوی

بدو گفت من چاره سازم ترا بخورشید سر برفرازم ترا

تو در کار خاموش میباش و بس نباید مرا یاری از هیچ کس

چنان چون بباید بسازم تمام تو تیغ سخن بر مکش از نیام

مر آن پادشا را در اندر سرای یکی بوستان بود بس دلگشای

گرانمایه شبگیر برخاستی ز بهر پرستش بیاراستی

سر و تن بشستی نهفته بباغ پرستنده با وی نبردی چراغ

بر آن راه وارونه دیو نژند یکی ژرف چاهی بره بر بکند

پس ابلیس بیره سر ژرف چاه بخاشاک پوشید و بسپرد راه

سر تازیان نامور نامجوی شب آمد سوی باغ بنهاد روی

چو آمد بنزدیک آن ژرف چاه یکایک نگون بخت شد سر بخت شاه

بچاه اندر افتاد و بشکست پست شد آن نیکدل مرد یزدان پرست

بهر نیک و بد شاه آزاد مرد	بفرزند بر تا نزد باد سرد
همی پروریدش بناز و برنج	بدو بود شاد و بدو داد گنج
چنان بدکنش شوخ فرزند اوی	بجست از ره مهر پیوند اوی
بخون پدر گشته همداستان	ز دانا شنیدستم این داستان
که فرزند بد گر بود نره شیر	بخون پدر هم نباشد دلیر
مگر در نهانی سخن دیگرست	پژوهنده را راز با مادرست
پسر کو رها کرد رسم پدر	تو بیگانه خوانش مخوانش پسر
سبک مایه ضحاک بیدادگر	بدین چاره بگرفت گاه پدر
بسر بر نهاد افسر تازیان	بر ایشان ببخشود سود و زیان
چو ابلیس پیوسته دید آن سخن	یکی بند نو دیگر افگند بن
بدو گفت چون سوی من تافتی	ز گیتی همه کام دل یافتی
اگر همچنین نیز فرمان کنی	نه پیچی ز فرمان و پیمان کنی
جهان سر بسر بادشاهی تراست	دد و دام مردم و مرغ و ماهی تراست
چو این گفته شد ساز دیگر گرفت	دگرگونه چاره گزید ای شگفت
جوانی برآراست از خویشتن	سخنگوی و بینادل و پاکتن
همیدون بضحاک بنهاد روی	نبودش بجز آفرین گفت و گوی
بدو گفت اگر شاه را در خورم	یکی نامور مرد خوالیگرم

چو بشنید ضحاک بنواختش ز بهر خورش جایگه ساختش

کلید خورش خانهٔ پادشا بدو داد دستور فرمان روا

فراوان نبود آن زمان پرورش که کمتر بد از خوردنیها خورش

پس آهرمن بدکنش رای کرد بدل کشتن جانور جای کرد

خورش زردهٔ مرغ دادش نخست بدان داشتش یک زمان تندرست

ز هر گوشت از مرغ و از چارپای خورش کرده آورد یک یک بجای

بخونش همی پرورد برسان شیر بدان تا کند پادشه را دلیر

سخن هر چه گویدش فرمان کند بفرمان او دل گروگان کند

بخورد و بدو آفرین کرد سخت مزه یافت زان بهتر شوربخت

چنین گفت ابلیس نیرنگ ساز که جاوید زی شاه گردن فراز

که فردات زین گونه سازم خورش کزو آیدت سربسر پرورش

برفت و همه شب سگالش گرفت که فردا چه سازد ز خوردن شگفت

دگر روز چون گنبد لاجورد برآورد و بنمود یاقوت زرد

خورشها ز کبک و تذرو سپید بسازید و آمد دل پر امید

شه تازیان چون بنان دست برد سر کم خرد مهر او را سپرد

سوم روز خوان را بمرغ و بره بیاراستش گونه گون یکسره

بروز چهارم چو بنهاد خوان خورش ساخت از پشت گاو جوان

بدو اندرون زعفران و گلاب — همان سال خورده مے و مشک ناب

چو ضحاک دست اندر آورد و خورد — شگفت آمدش زان هشیوار مرد

بدو گفت بنگر که تا آرزوے — چه خواهی بخواه از من اے نیکخوے

خورشگر بدو گفت کاے پادشا — همیشه بزی شاد و فرمان روا

مرا دل سراسر پُر از مهر تست — همه توشهٔ جانم از چهر تست

یکے حاجتستم بنزدیک شاه — وگر چه مرا نیست آں پایگاه

که فرمان دهد تا سر کتف اوے — ببوسم بمالم برو چشم و روے

چو ضحاک بشنید گفتار اوے — نهانی ندانست بازار اوے

بدو گفت دادم من ایں کام تو — بلندی بگیرد ازیں نام تو

چو بوسید شد بر زمیں ناپدید — کس اندر جهاں ایں شگفتی ندید

دو مار سیه از دو کتفش برست — غمیں گشت و از هر سوے چاره جست

سرانجام ببرید هر دو ز کفت — سزد گر بمانی ازیں در شگفت

چو شاخ درخت آں دو مار سیاه — برآمد دگر باره از کتف شاه

پزشکان فرزانه گرد آمدند — همه یک بیک داستانها زدند

ز هر گونه نیرنگها ساختند — مر آں درد را چاره نشناختند

بسان پزشکے پس ابلیس تفت — بفرزانگی نزد ضحاک رفت

بدو گفت کیں بودنی کار بود — بماں تا چه گردد نباید درود

خورش ساز و آرامشان و بخورد　　نشاید جز این چاره‌ای نیز کرد
بجز مغز مردم مده‌شان خورش　　مگر خود بمیرند از این پرورش
دوای تو جز مغز آدم چو نیست　　بر این درد درمان بباید گریست
بروزی دو کس بایدت کشت زود　　پس از مغز ایشان بباید درود
سزد گر دوا ان ازین سبب جوی　　چه چیست و چه بود اندرین گفت و گوی
مگر تا یکی چاره سازد نهان　　که پردخته ماند ز مردم جهان

تباه شدن روزگار جمشید از دست ضحاک

از آن پس برآمد ز ایران خروش　　پدید آمد از هر سوی جنگ و جوش
سیه گشت رخشنده روز سپید　　گسستند پیوند از جمشید
برو تیره شد فرهٔ ایزدی　　بکژی گرایید و نابخردی
پدید آمد از هر سوی خسروی　　یکی نامجوی ز هر پهلوی
سپه کرده و جنگ را ساخته　　دل از مهر جمشید پرداخته
یکایک ز ایران برآمد سپاه　　سوی تازیان برگرفتند راه
شنیدند کانجا یکی مهتر است　　پر از هول آن اژدها پیکر است
سواران ایران همه شاه جوی　　نهادند یکسر به ضحاک روی
بشاهی برو آفرین خواندند　　ورا شاه ایران زمین خواندند

کسی کاژدها فش بیامد چو باد
به ایران زمین تاج بر سر نهاد

از ایران و از تازیان لشکری
گزین کرد گردان هر کشوری

سوی تخت جمشید بنهاد روی
چو انگشتری کرد گیتی بروی

چو جمشید را بخت شد کندرو
به تنگ آوریدش جهاندار نو

برفت و بدو داد تخت و کلاه
بزرگی و دیهیم و گنج و سپاه

نهان گشت و گیتی برو شد سیاه
سپردش به ضحاک تخت و کلاه

چو صد سالش اندر جهان کس ندید
ز چشم همه مردمان ناپدید

صدم سال روزی به دریای چین
پدید آمد آن شاه ناپاک دین

چو ضحاکش آورد ناگه به چنگ
یکایک ندادش زمانی درنگ

به اره مر او را به دو نیم کرد
جهان را ازو پاک و بی بیم کرد

نهان بود چند از دم اژدها
بفرجام هم زو نیامد رها

شد آن تخت شاهی و آن دستگاه
زمانه ربودش چو بیجاده کاه

ازو پیش بر تخت شاهی که بود
ازان رنج بردن چه آمدش سود

گذشته برو سالیان هفتصد
پدید آوریده بسی نیک و بد

چه باید همی زندگانی دراز
که گیتی نخواهد گشادنت راز

همی پروراند با شهد و نوش
جز آواز نرمت نیاید بگوش

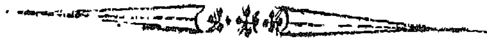
یکایک چو گویی که گسترد مهر
نخواهد نمودن به بد نیز چهر

همه شاد باشی و شادی بود — همه راز دل برگشادی بود

یکی نغز بازی برون آورد — بدل اندر از درد خون آورد

چنین ست گیهان ناپایدار — تو در وی بجز تخم نیکی مکار

دلم سیر شد زین سرای سپنج — خدایا مرا زود برهان ز رنج

بوستان

باب اوّل

در عدل و رای و تدبیر جهانداری

نگنجد کرمهای حق در قیاس — چه خدمت گزارد زبانِ سپاس

خدایا تو این شاهِ درویش دوست — که آسایشِ خلق در ظلّ اوست

بسی بر سرِ خلق پاینده دار — بتوفیقِ طاعت دلش زنده دار

برومند دارش درختِ امید — سرش سبز و رویش برحمت سفید

براهِ تکلف مرو سعدیا — اگر صدق داری بیار و بیا

تو منزل شناسی و شه راه رو — تو حق گوی و خسرو حقایق شنو

چه حاجت که نه کرسی آسمان — نهی زیر پای قزل ارسلان

مگو پای عزت بر افلاک نه — بگو روی اخلاص بر خاک نه

بطاعت بنه چهره بر آستان — که این است سر جادهٔ راستان

اگر بنده ای سر برین در بنه — کلاه خداوندی از سر بنه

چو طاعت کنی لبس شاهی مپوش — چو درویش مخلص برآور خروش

که پروردگارا توانگر توئی — توانای درویش پرور توئی

نه کشور خدایم نه فرماندهم — یکی از گدایان این درگهم

چه برخیزد از دست و کردار من — مگر دست لطفت شود یار من

تو بر خیر دل بخشی و هم دسترس — وگرنه چه خیر آید از من بکس

دعا کن بشب چون گدایان بسوز — اگر میکنی پادشاهی بروز

کمربسته گردنکشان بر درت — تو بر آستان عبادت سرت

زهی بندگان را خداوندگار — خداوند را بندهٔ حق گزار

حکایت

یکی دیدم از عرصهٔ رودبار — که پیش آمدم بر پلنگی سوار

چنان هول زان حال بر من نشست — که ترسیدنم پای رفتن ببست

تبسم کنان دست بر لب گرفت — که سعدی مدار آنچه آمد شگفت

تو هم گردن از حکم داور مپیچ — که گردن نپیچد ز حکم تو هیچ

چو خسرو بصیر است و داور بود | خدایش نگهبان و یاور بود
محال است چون دوست دارد ترا | که در دست دشمن گذارد ترا
ره این است روی از طریقت متاب | بنه گام و کامی که خواهی بیاب
نصیحت کسی سودمند آیدش | که گفتار سعدی پسند آیدش

پند دادن کسری هرمز را

شنیدم که در وقت نزع روان | به هرمز چنین گفت نوشیروان
که خاطر نگهدار درویش باش | نه در بند آسایش خویش باش
نیاساید اندر دیار تو کس | چو آسایش خویش خواهی و بس
نیاید به نزدیک دانا پسند | شبان خفته و گرگ در گوسفند
برو پاس درویش محتاج دار | که شاه از رعیت بود تاجدار
رعیت چو بیخند و سلطان درخت | درخت ای پسر باشد از بیخ سخت
مکن تا توانی دل خلق ریش | وگر میکنی میکنی بیخ خویش
اگر جاده ای بایدت مستقیم | ره پارسایان امید است و بیم
گزند کسانش نیاید پسند | که ترسد که در ملکش آید گزند
وگر در سرشت وی این خوی نیست | در آن کشور آسودگی بوی نیست
اگر پای بندی رضا پیش گیر | وگر یکسواره سر خویش گیر

فراخی در آن مرز و کشور مخواه — که دل تنگ بینی رعیت ز شاه

ز مستکبران دلاور بترس — از آن کو نترسد ز داور بترس

دگر کشور آباد بیند بخواب — که دارد دل اهل کشور خراب

خرابی و بدنامی آید ز جور — بزرگان رسند این سخن را بغور

رعیت نشاید به بیداد کشت — که مر سلطنت را پناهند و پشت

مراعات دهقان کن از بهر خویش — که مزدور خوشدل کند کار بیش

مروت نباشد بدی با کسی — کز او نیکوئی دیده باشی بسی

پند دادن خسرو شیرویه را

شنیدم که خسرو بشیرویه گفت — در آن دم که چشمش ز دیدن بخفت

بر آن باش تا هر چه نیت کنی — نظر در صلاح رعیت کنی

مپیچ ای پسر گردن از عقل و رای — که مردم ز دستت نپیچند پای

گریزد رعیت ز بیدادگر — کند نام زشتش بگیتی سمر

بسی بر نیاید که بنیاد خود — بکند آنکه بنهاد بنیاد بد

خرابی کند مرد شمشیر زن — نه چندانکه دود دل طفل و زن

چراغی که بیوه زنی بر فروخت — بسی دیده باشی که شهری بسوخت

از آن بهره‌ورتر در آفاق کیست — که در ملکرانی بانصاف زیست

چو نوبت رسد زین جهان غربتش ترحم فرستند بر تربتش

بد و نیک مردم چو می‌بگذرند همان به که نامت به نیکی برند

خدا ترس را بر رعیت گمار که معمار ملک است پرهیزگار

بداندیش تست آن و خونخوار خلق که نفع تو جوید در آزار خلق

ریاست بدست کسانی خطاست که از دستشان دستها بر خداست

نکوکار پرور نبیند بدی چو بد پروری خصم جان خودی

مکافاتِ دشمن بمالش مکن که بیخش برآورده باید ز بن

مکن صبر بر عاملِ ظلم دوست که از فربهی بایدش کند پوست

سر گرگ باید هم اول برید نه چون گوسفندان مردم درید

حکایت

چه خوش گفت بازارگانِ اسیر چو گردش گرفتند دزدان به تیر

چه مردانگی آید از رهزنان چه مردانِ لشکر چه خیلِ زنان

شهنشه که بازارگان را بخست درِ خیر بر شهر و لشکر ببست

کی آن جا دگر هوشمندان روند چو آوازهٔ رسمِ بد بشنوند

نکو بایدت نام و نیکی قبول نکو دار بازارگان و رسول

بزرگان مسافر بجان پرورند که نام نکوئی بعالم برند

تبه گردد آن مملکت عن قریب … کز او خاطر آزرده آید غریب

غریب آشنا باش و سیاح دوست … که سیاح جلاب نام نکوست

نکو دار ضیف و مسافر عزیز … وز آسیب شان بر حذر باش نیز

ز بیگانه پرهیز کردن نکوست … که دشمن توان بود در زی دوست

قدیمان خود را بیفزای قدر … که هرگز نیاید ز پرورده غدر

چو خدمت گذاریت گردد کهن … حق سالیانش فرامش مکن

گر او را هرم دست قدرت ببست … ترا بر کرم همچنان دست هست

حکایت

شنیدم که شاپور دم در کشید … چو خسرو برآمش قلم در کشید

چو شد حالش از بینوائی تباه … نبشت این حکایت بنزدیک شاه

که ای شاه آفاق گستر بدل … اگر من نماندم تو باقی بفضل

چو بذل تو کردم جوانی خویش … بهنگام پیری مرانم ز پیش

غریبی که پر فتنه باشد سرش … میازار و بیرون کن از کشورش

تو گر خشم بر وی نگیری رواست … که خود خوی بد دشمنش در قفاست

وگر پارسی باشدش زاد و بوم … بصنعاش مفرست و سقلاب و روم

هم آنجا امانش مده تا بچاشت … نشاید بلا بر دگر کس گماشت

که گویند برگشته باد آن زمین | کزو مردم آیند بیرون چنین
عمل گر دهی مرد منعم شناس | که مفلس ندارد ز سلطان هراس
چو مفلس فرو برد گردن بدوش | ازو برنیاید دگر جز خروش
چو مشرف دو دست از امانت بداشت | بباید برو ناظری برگماشت
ور او نیز در ساخت با خاطرش | ز مشرف عمل برکن و ناظرش
خدا ترس باید امانت گزار | امین کز تو ترسد امینش مدار
بیفشان و بشمار و فارغ نشین | که از صد یکی را نبینی امین
دو همجنس دیرینه را هم قلم | نباید فرستاد یک جا بهم
چه دانی که همدست گردند و یار | یکی دزد باشد یکی پرده‌دار
چو دزدان ز هم باک دارند و بیم | رود در میان کاروانی سلیم
یکی را که معزول کردی ز جاه | چو چندی برآید ببخشش گناه
برآوردن کام امیدوار | به از قید بندی شکستن هزار
نویسنده را گر ستون عمل | بیفتد نبُرّد طناب امل
بفرمانبران بر شه دادگر | پدروار خشم آورد بر پسر
گهش میزند تا شود دردناک | گهی میکند آبش از دیده پاک
چو نرمی کنی خصم گردد دلیر | وگر خشم گیری شوند از تو سیر
درشتی و نرمی بهم در به است | چو رگ‌زن که جراح و مرهم‌نه است

جوانمرد و خوش خلق و بخشنده باش / چو حق بر تو پاشد تو بر خلق پاش

چو یاد آیدت عهد شاهان پیش / همین نقش برخوان پس از عهد خویش

نیامد کس اندر جهان کو بماند / مگر آن کزو نام نیکی بماند

نمرد آنکه ماند پس از وی بجای / پل و خانے و خوان و مہمان سرای

هر آن کو نماند از پسش یادگار / درخت وجودش نیاورد بار

وگر رفت و آثار خیرش نماند / نشاید پس مرگش الحمد خواند

چو خواهی که نامت بود در جهان / مکن نام نیک بزرگان نهان

همین کام و ناز و طرب داشتند / بآخر برفتند و بگذاشتند

یکی نام نیکو ببرد از جهان / یکی رسم بد ماند ازو جاودان

بسمع رضا مشنو ایذای کس / وگر گفته آید بغورش برس

گنهگار را عذر نسیان بنه / چو زنهار خواهند زنهار ده

گر آید گنهکارے اندر پناه / نه شرطست کشتن باول گناه

چو بارے بگفتند و نشنید پند / دگر گوشمالش بزندان و بند

دگر پند و بندش نیاید بکار / درختے خبیثست بیخش برآر

چو خشم آیدت بر گناه کسے / تأمل کنش در عقوبت بسے

که سهلست لعل بدخشان شکست / شکسته نشاید دگر باره بست

گفتار

نه بی حکم شرع آب خوردن خطاست　　وگر خون بفتوی بریزی رواست
اگر شرع فتوی دهد بر هلاک　　الا تا نداری ز کشتنش باک
وگر دانی اندر تبارش کسان　　بر ایشان ببخشای و راحت رسان
گنه بود مرد ستمکاره را　　چه تاوان زن و طفل بیچاره را
تنت زورمندست و لشکر گران　　ولیکن در اقلیم دشمن مران
که وی بر حصاری گریزد بلند　　رسد کشور بیگنه را گزند
نظر کن در احوال زندانیان　　که ممکن بود بیگنه در میان
چو بازارگان در دیارت بمرد　　بمالش خساست بود دستبرد
کزان پس که بر وی بگریند زار　　بهم باز گویند خویش و تبار
که مسکین در اقلیم غربت بمرد　　متاعی کزو ماند ظالم ببرد
بیندیش ازان طفلک بی پدر　　وز آهِ دلِ دردمندش حذر
بسا نام نیکوی پنجاه سال　　که یک نام زشتش کند پایمال
پسندیده کارانِ جاوید نام　　تطاول نکردند بر مالِ عام
بر آفاق گر سربسر پادشاست　　چو مال از توانگر ستاند گداست
بمرد از تهیدستی آزاد مرد　　ز پهلوی مسکین شکم پر نکرد

حکایت

شنیدم که فرماندهی دادگر　　قبا داشتی هر دو روی آستر

یکی گفتش ای خسرو نیک روز　　قبایی ز دیبای چینی بدوز

بگفت این قدر ستر و آسایش ست　　وزین بگذری زیب و آرایش ست

نه از بهر آن می‌ستانم خراج　　که زینت کنم بر خود و تخت و تاج

چو همچون زنان حله در تن کنم　　به مردی کجا دفع دشمن کنم

مرا هم ز صد گونه آز و هواست　　ولیکن خزینه نه تنها مراست

خزائن پر از بهر لشکر بود　　نه از بهر آذین و زیور بود

سپاهی که خوشدل نباشد ز شاه　　ندارد حدود ولایت نگاه

چو دشمن خر روستایی برد　　ملک باج و ده یک چرا می‌خورد

مخالف خرش برد و سلطان خراج　　چه اقبال بینی در آن تخت و تاج

مروت نباشد بر افتاده زور　　برد مرغ دون دانه از پیش مور

رعیت درخت ست اگر پروری　　به کام دل دوستان برخوری

به بی‌رحمی از بیخ و بارش مکن　　که نادان کند حیف بر خویشتن

کسان برخورند از جوانی و بخت　　که بر زیردستان نگیرند سخت

اگر زیردستی درآید ز پای　　حذر کن ز نالیدنش بر خدای

چو شاید گرفتن به نرمی دیار　　به پیکار خون از مشامی میار

بمردی که ملک سراسر زمین نیرزد که خونی چکد بر زمین

حکایت

شنیدم که جمشید فرخ سرشت بسرچشمه بر بسنگی نوشت
بر این چشمه چون ما بسی دم زدند برفتند چون چشم برهم زدند
گرفتیم عالم بمردی و زور ولیکن نبردیم با خود بگور
چو بر دشمنی باشدت دسترس مرنجانش کو را همین غصه بس
عدو زنده سرگشته پیرامنت به از خون او کشته در گردنت

حکایت

شنیدم که دارای فرخ تبار ز لشکر جدا ماند روز شکار
دوان آمدش گله بانی به پیش شهنشه برآورد تیغش ز کیش
بصحرا در از دشمنان دار باک که در خانه باشد گل از خار پاک
برآورد چوپان بدل خروش که دشمن نیم در هلاکم مکوش
من آنم که اسپان شه پرورم بخدمت درین مرغزار اندرم
ملک را دل رفته آمد بجای بخندید و گفت ای نکوهیده رای
ترا یاوری کرد فرخ سروش وگرنه زه آورده بودم بگوش

نگهبان مرعی بخندید و گفت   نصیحت ز یاران نشاید نهفت

نه تدبیر محمود و رای نکوست   که دشمن نداند شهنشه ز دوست

چنان است در مهتری شرط زیست   که هر کهتری را بدانی که کیست

مرا بارها در حضر دیده   ز خیل و چراگاه پرسیده

کنونت بمهر آمدم پیش باز   نمیدانیم از بداندیش باز

توانم من ای نامور شهریار   که اسپی برون آرم از صد هزار

مرا گله بانی بعقل است و رای   تو هم گله خویش داری بپای

در آن دار ملک از خلل غم بود   که تدبیر شاه از شبان کم بود

گفتار

تو کی بشنوی ناله دادخواه   بکیوان برت کله خوابگاه

چنان خسپ کاید فغانت بگوش   اگر دادخواهی بر آرد خروش

که نالد ز ظالم که در دور تست   که هر جور کو میکند جور تست

نه سگ دامن کاروانی درید   که دهقان نادان که سگ پرورید

دلیر آمدی سعدیا در سخن   چو تیغی بدستت فتحی بکن

بگو آنچه دانی که حق گفته به   نه رشوت ستانی و نه عشوه ده

زبان بند و دفتر ز حکمت بشوی   طمع بگسل و هرچه خواهی بگوی

حکایت

خبر یافت گردن کشی در عراق — که میگفت مسکینی از زیر طاق
تو هم بر دری هستی امیدوار — پس امید بر در نشینان برآر
دل دردمندان برآور ز بند — که هرگز نباشد دلت دردمند
پریشانی خاطر دادخواه — براندازد از مملکت پادشاه
تو خفته خنک در حرم نیمروز — غریب از برون گو بگرما بسوز
ستاننده داد آن کس خداست — که نتواند از پادشه داد خواست

حکایت

یکی از بزرگان اهل تمیز — حکایت کند ز ابن عبدالعزیز
که بودش نگینی بر انگشتری — فرو مانده در قیمتش جوهری
بشب گفتی آن جرم گیتی فروز — دری بود در روشنائی چو روز
قضا را درآمد یکی خشکسال — که شد بدر سیمای مردم هلال
چو در مردم آرام و قوت ندید — خود آسوده بودن مروت ندید
چو بیند کسی زهر در کام خلق — کیش بگذرد آب نوشین بحلق
بفرمود و بفروختندش بسیم — که رحم آمدش بر غریب و یتیم

بیک هفته نقدش بتاراج داد | بدرویش و مسکین و محتاج داد
بریدند بروے ملامت کنان | که دیگر بدستت نیاید چنان
شنیدم که میگفت و باران دمع | بعارض فرو میدویدش چو شمع
که زشت است پیرایه بر شهریار | دل شهرے از ناتوانی فگار
مرا شاید انگشتری بے نگین | نشاید دل خلقے اندوهگین
خنک آنکه آسایش مرد و زن | گزیند بر آسایش خویشتن
نکردند رغبت هنرپروران | بشادیِ خویش از غمِ دیگران
اگر خوش بخسپد ملک بر سریر | نپندارم آسوده خسپد فقیر
وگر زنده دارد شبِ دیر باز | بخسپند مردم بآرام و ناز
بحمد الله این سیرت و راهِ راست | اتابک ابوبکر بن سعد راست

حکایت

در اخبار شاهان پیشینه هست | که چون تکله بر تخت زنگی نشست
بدورانش از کس نیازرد کس | سبق برد اگر خود همین بود و بس
چنین گفت یکره بصاحبدلے | که عمرم بسر رفت بیحاصلے
چو می بگذرد ملک و جاه و سریر | نبرد از جهان دولت الا فقیر
بخواهم بکنج عبادت نشست | که دریابم این پنج روزے که هست

چو بشنید دانای روشن نفس / به تندی برآشفت کاے تک بس

طریقت بجز خدمت خلق نیست / به تسبیح و سجادهٔ و دلق نیست

تو بر تخت سلطانیِ خویش باش / باخلاقِ پاکیزه درویش باش

بصدق و ارادت میاں بسته دار / ز طامات و دعوی زباں بسته دار

قدم باید اندر طریقت نه دم / که اصلے ندارد دم بے قدم

بزرگاں که نقدِ صفا داشتند / چنیں خرقه زیرِ قبا داشتند

حکایت

شنیدم که بگریست سلطانِ روم / بر نیک مردے ز اہلِ علوم

که پایابم از دستِ دشمن نماند / جز ایں قلعه و شہر با من نماند

بسے جهد کردم که فرزندِ من / پس از من بود سرورِ انجمن

کنوں دشمنِ بدگہر دست یافت / سرِ دستِ مردی و جهدم بتافت

چه تدبیر سازم چه چاره کنم / که از غم بفرسود جاں در تنم

برآشفت دانا که ایں گریه چیست / بریں عقل و ہمت بباید گریست

ولایت چه باشد غمِ خویش خور / که از عمر بهتر شد و بیشتر

ترا ایں قدر تا بمانی بس است / چو رفتی جہاں جاے دیگر کس است

اگر ہوشمند ست اگر بے خرد / غمِ او مخور کو غمِ خود خورد

مشقت نیرزد جهان داشتن | گرفتن به شمشیر و بگذاشتن

تو تدبیر خود کن که آن پُر خرد | که بعد از تو باشد غم خود خورد

بدین پنج روزه اقامت مناز | باندیشه تدبیر رفتن بساز

کرا دانی از خسروانِ عجم | که کردند بر زیردستان ستم

که در تخت و ملکش نیامد زوال | نماند بجز مُلکِ ایزد تعال

کرا جاودان ماندن امید نیست | که گیتی همین جای جاوید نیست

کرا سیم و زر ماند و گنج و مال | پس از وی بچندی شود پایمال

وزان کس که خیری بماند روان | دمادم رسد رحمتش بر روان

بزرگی کزو نامِ نیکو نماند | توان گفت با اهلِ دل کو نماند

الا تا درختِ کرم پروری | که بیشک برِ کامرانی خوری

کرم کن که فردا که دیوان نهند | منازل بمقدارِ احسان دهند

یکی را که سعیِ قدم بیشتر | بدرگاهِ حق منزلت بیشتر

یکی باز پس خائن و شرمسار | بپوشد همی مردِ ناکرده کار

بهل تا بدندان گزد پشتِ دست | تنوری چنین گرم و نانی نبست

بدانی گه غله برداشتن | که سستی بود تخم ناکاشتن

حکایت

خدا دوست نامی در اقصای شام | گرفت از جهان کنجِ غاری مقام

بصبرش دران کنج تاریک جای / بگنج قناعت فرو رفته پای

بزرگان نهادند سر بر درش / که دروی نیاید بدربار سرش

تمنا کند عارف پاکباز / بدریوزه از خویشتن ترک آز

چو هر ساعتش نفس گوید بده / بخواری بگرداندش ده بده

دران مرز کین پیر هشیار بود / یکی مرزبان ستمگار بود

که هر ناتوان را که دریافتی / بسرپنجگی پنجه برتافتی

جهانسوز و بی‌رحمت و خیره‌کش / ز تلخیش روی جهانی ترش

گروهی برفتند ازان ظلم و عار / ببردند نام بدش در دیار

گروهی بماندند مسکین و ریش / پس چرخ نفرین گرفتند پیش

ید ظلم جایی که گردد دراز / نبینی لب مردم از خنده باز

بدیدار شیخ آمدی گاه گاه / خدادوست در روی نکردی نگاه

ملک نوبتی گفتش ای نیکبخت / بنفرت ز ما در مکش روی سخت

مرا با تو دانی سر دوستیست / ترا دشمنی با من از بهر چیست

گرفتم که سالار کشور نیم / بعزت ز درویش کمتر نیم

نگویم فضیلت نهم بر کسی / چنان باش با من که با هر کسی

شنید این سخن عابد هوشیار / برآشفت و گفت ای ملک هوش دار

وجودت پریشانی خلق ازوست / ندارم پریشانی خلق دوست

تو با دوستداران من دشمنی — نه پندارمت دوستدار منی

گر افتد همی دوستی با منت — مگر آن که دارد خدا دشمنت

خدا دوست را گر بدرند پوست — نخواهد شدن دشمن دوست دوست

عجب دارم از خواب آن سنگدل — که شهری بخسپند ازو تنگدل

الا گر خرد داری و عقل و هوش — بفضل و ترحم میان بند و کوش

گفتار

مها زورمندی مکن بر کهان — که بر یک نمط می نماند جهان

سر پنجهٔ ناتوان بر مپیچ — که گر دست یابد بر آید بهیچ

مبر گفتمت پای مردم ز جای — که عاجز شوی گر در آئی ز پای

دل دوستان جمع بهتر که گنج — خزینه تهی به که مردم برنج

مینداز در پای کار کسی — که افتد که در پایش افتی بسی

تحمل کن ای ناتوان از قوی — که روزی توانا تر از وی شوی

بهمت بر آر از ستیزنده شور — که بازوی همت به از دست زور

لب خشک مظلوم را گو بخند — که دندان ظالم بخواهند کند

ببانگ دهل خواجه بیدار گشت — چه داند شب پاسبان چون گذشت

خورد کاروانی غم بار خویش — نسوزد دلش بر خر پشت ریش

گرفتم کز افتادگان نیستی
چو افتاده بینی چرا ایستی

بنسبت بگویم یکی سرگذشت
که سستی بود زین سخن درگذشت

حکایت

چنان قحط سالی شد اندر دمشق
که یاران فراموش کردند عشق

چنان آسمان بر زمین شد بخیل
که لب تر نکردند زرع و نخیل

بخوشید سرچشمه‌های قدیم
نماند آب جز آب چشم یتیم

نبودی بجز آه بیوه زنی
اگر برشدی دودی از روزنی

چو درویش بی برگ دیدم درخت
قوی بازوان سست و درمانده سخت

نه در کوه سبزی نه در باغ شخ
ملخ بوستان خورده مردم ملخ

در آن حال پیش آمدم دوستی
ازو مانده بر استخوان پوستی

شگفت آمدم کو قوی حال بود
خداوند جاه و زر و مال بود

بدو گفتم ای یار پاکیزه خوی
چه درماندگی پیشت آمد بگوی

بغرید بر من که عقلت کجاست
چو دانی و پرسی سوالت خطاست

نبینی که سختی بغایت رسید
مشقت بحد نهایت رسید

نه باران همی آید از آسمان
نه بر میرود دود فریاد خوان

بدو گفتم آخر ترا باک نیست
کشد زهر جایی که تریاک نیست

ترا زندگی ذکر سخت هلاک | ترا هست بط را ز طوفان چه باک
نگه کرد رنجیده در من فقیه | نگه کردن عالم اندر سفیه
که مرد ار چه بر ساحل است ای رفیق | نیاساید و دوستانش غریق
من از بینوائی نیم روی زرد | غم بینوایان دلم خسته کرد
نخواهم که بیند خردمند ریش | نه بر عضو مردم نه بر عضو خویش
بحمد الله ار چه ز ریشش الیم | چو ریشی ببینم بلرزد تنم
منغص بود عیش آن تندرست | که باشد به پهلوی بیمار سست
چو بینم که درویش مسکین نخورد | بکام اندرم لقمه زهرست و درد
یکی را بزندان بری دوستان | کجا ماندش عیش در بوستان

حکایت

شبی دود خلق آتشی بر فروخت | شنیدم که بغداد نیمی بسوخت
یکی شکر گفت اندران خاک و دود | که دکان ما را گزندی نبود
جهان دیده گفتش ای بوالهوس | ترا خود غم خویشتن بود و بس
پسندی که شهری بسوزد بنار | وگر چه سرایت بود بر کنار
بجز سنگدل کی کند معده تنگ | چو بیند کسان بر شکم بسته سنگ
توانگر خود آن لقمه چون می خورد | چو بیند که درویش خون میخورد

نگو تندرست رنجور دار — که می پیچد از غصه رنجور وار

تنک دل چو یاران بمنزل رسند — نخسپد که واماندگان از پس اند

دل پادشاهان شود بار کش — چو بینند در گل خر خارکش

اگر در سرای سعادت کس است — ز گفتار سعدیش حرفی بس است

همینت بسندست اگر بشنوی — اگر خار کاری سمن ندروی

گفتار

خبر داری از خسروان عجم — که کردند بر زیر دستان ستم

نه آن شوکت و پادشائی بماند — نه آن ظلم بر روستائی بماند

خطا بین که بر دست ظالم برفت — جهان ماند و او با مظالم برفت

خنک روز محشر تن دادگر — که در سایهٔ عرش دارد مقر

بقومی که نیکی پسندد خدای — دهد خسروی عادل نیک رای

چو خواهد که ویران شود عالمی — کند ملک در پنجهٔ ظالمی

سگالند از و نیکمردان حذر — که خشم خدایست بیدادگر

بزرگی از و دان و منت شناس — که زایل شود نعمت ناسپاس

نه خود خوانده در کتاب مجید — که در شکر نعمت شود بر مزید

اگر شکر کردی برین ملک و مال — بمالی و ملکی رسی بی زوال

دگر جور در پادشاهی کنی — پس از پادشاهی گدائی کنی
حرام است بر پادشه خواب خوش — چو باشد ضعیف از قوی بارکش
میازار عامی بیک خردله — که سلطان شبان است و عامی گله
چو پرخاش بینند و بیداد ازو — شبان نیست گرگ است فریاد ازو
بد انجام رفت و بد اندیشه کرد — که با زیردستان جفا پیشه کرد
نخواهی که نفرین کنند از پست — نکو باش تا بد نگوید کست

حکایت

شنیدم که در مرزی از باختر — برادر دو بودند از یک پدر
سپهدار و گردنکش و پیلتن — نکوروی و دانا و شمشیرزن
پدر هر دو را سهمگین مرد یافت — طلبکار جولان و ناورد یافت
برفت آن زمین را دو قسمت نهاد — بهر یک پسر زان نصیبی بداد
مبادا که بر یکدگر سر کشند — به پیکار شمشیر کین برکشند
پدر بعد از آن روزگاری شمرد — بجان آفرین جان شیرین سپرد
اجل بگسلاندش طناب امل — وفاتش فرو بست دست عمل
مقرر شد آن مملکت بر دو شاه — که بیحد و مر بود گنج و سپاه
بحکم نظر در به افتاد خویش — گرفتند هر یک یکی راه پیش

یکی عدل تا نام نیکو برد / یکی ظلم تا مال گرد آورد

یکی عاطفت سیرت خویش کرد / درم داد و تیمار درویش خورد

بنا کرد و نان داد و لشکر نواخت / شب از بهر درویش شبخانه ساخت

خزاین تهی کرد و پر کرد جیش / چنان کز خلایق به هنگام عیش

بگردون شد از بانگ شادی چو رعد / چو شیراز در عهد بوبکر سعد

خدیو خردمند فرخ نهاد / که شاخ امیدش برومند باد

حکایت شنو کودک نامجوی / پسندیده پی بود و فرخنده خوی

ملازم بدلداری خاص و عام / ثنا گوی حق بامدادان و شام

دران ملک قارون برفتی دلیر / که شه دادگر بود و درویش سیر

نیامد بر ایام او بر دلی / نگویم که خاری که برگ گلی

سر آمد به تایید ملک از سران / نهادند سر بر خطش سروران

دگر خواست کافزون کند تخت و تاج / بیفزود بر مرد دهقان خراج

طمع کرد در مال بازارگان / بلا ریخت بر جان بیچارگان

نگویم که بدخواه درویش بود / حقیقت که او دشمن خویش بود

به امید بیشی نداد و نخورد / خردمند داند که ناخوب کرد

که تا جمع کرد آن زر از گربزی / پراکنده شد لشکر از عاجزی

شنیدند بازارگانان خبر / که ظلم است در بوم آن بی‌هنر

به بد نام از آن جا که خیره فروخت
ز راحت نیاید نصیبی که سوخت

چو اقبالش از دوستی سر بتافت
بناکام دشمن بر او دست یافت

شنیدم فلک بیخ و بارش بکند
سم اسپ دشمن دیارش بکند

وفا در که جوید چو پیمان گسیخت
خراج از که خواهد چو دهقان گریخت

چه نیکی طمع دارد آن بی صفا
که باشد دعای بدش در قفا

چو بختش نگون بود در کاف کن
نکرد آنچه نیکانش گفتند کن

چه گفتند نیکان بران نیک مرد
تو بر خور که بیدادگر بر نخورد

گمانش خطا بود و تدبیر سست
که در عدل بود آنچه در ظلم جست

حکایت

یکی بر سر شاخ و بن می‌برید
خداوند بستان نگه کرد و دید

بگفتا گر این مرد بد می‌کند
نه با من که با نفس خود می‌کند

نصیحت بجا است اگر بشنوی
ضعیفان میفگن بکتف قوی

که فردا بداور برد خسروی
گدایی که پیشت نیرزد جوی

چو خواهی که فردا بوی مهتری
مکن دشمن خویشتن کهتری

که چون بگذرد بر تو این سلطنت
بگیرد بکین آن گدا دامنت

مکن پنجه از ناتوان بدار
که گر بفگنند شوی شرمسار

که زشت است در چشم آزادگان — بیفتادن از دست افتادگان
بزرگان روشندل نیکبخت — بفرزانگی تاج بردند و تخت
بدنباله راستان کج مرو — دگر راست خواهی ز سعدی شنو

صفت جمعیت اوقات درویش راضی

مگو جاهی از سلطنت بیش نیست — که ایمن‌تر از ملک درویش نیست
سبکبار مردم سبکتر روند — حق این است صاحبدلان بشنوند
تهیدست تشویش نانی خورد — ملک هم بقدر جهانی خورد
گدا را چو حاصل شود نان شام — چنان خوش بخسپد که سلطان شام
غم و شادمانی بسر میرود — بمرگ این دو از سر بدر میرود
چه آن را که بر سر نهادند تاج — چه آن را که بر گردن آمد خراج
اگر سرفرازی بکیوان برست — دگر تنگدستی بزندان درست
دران دم کاجل بر سر هر دو تاخت — نمی‌شاید از یکدگرشان شناخت

حکایت

شنیدم که یکبار در دجله — سخن گفت با عابدی کله
که من فر فرماندهی داشتم — بسر بر کلاه مهی داشتم

سپهرم مدد کرد و نصرت وفاق ... گرفتم به بازوی دولت عراق

طمع کرده بودم که کرمان خورم ... که ناگه بخوردند کرمان سرم

بکن پنبهٔ غفلت از گوش هوش ... که از مردگان پندت آید بگوش

در معنی نکوکاری و بدکاری و عاقبت آن

نکوکار مردم نباشد بدش ... نورزد کسی بد که نیک آیدش

شر انگیز هم در سر شر رود ... چو کژدم که با خانه کمتر رود

اگر نفع کس در نهاد تو نیست ... چنین جوهر و سنگ خارا یکیست

غلط گفتم ای یار شایسته خوی ... که نفعست در آهن و سنگ و روی

چنین آدمی مرده به ننگ را ... که بروی فضیلت بود سنگ را

نه هر آدمیزاده از دد به است ... که دد ز آدمیزادهٔ بد به است

به است از دد انسان صاحب خرد ... نه انسان که در مردم افتد چو دد

چو انسان نداند بجز خورد و خواب ... کدامش فضیلت بود بر دواب

سوار نگون بخت بی راه رو ... پیاده برود زو برفتن گرو

کسی دانهٔ نیک مردی نکاشت ... کزو خرمن کام دل برنداشت

نه هرگز شنیدیم در عمر خویش ... که بد مرد را نیکی آمد به پیش

حکایت

گزیرے بچاہے در افتادہ بود ‏ ‏ کہ از ہول او شیر نر مادہ بود

بد اندیش مردم بجز بد ندید ‏ ‏ بیفتاد و عاجزتر از خود ندید

ہمہ شب ز فریاد و زاری نخفت ‏ ‏ یکے بر سرش کوفت سنگے و گفت

تو ہرگز رسیدی بفریاد کس ‏ ‏ کہ میخواہی امروز فریادرس

ہمہ تخم نامردمی کاشتی ‏ ‏ ببیں لاجرم بر کہ برداشتی

کہ بر جانِ ریشت نہد مرہمے ‏ ‏ کہ دلہا ز ریشت بنالد ہمے

تو مارا ہمی چاہ کندی براہ ‏ ‏ بسر لاجرم در فتادی بچاہ

دو کس چہ کنند از پئے خاص و عام ‏ ‏ یکے نیک محضر دگر زشت نام

یکے تا کند تشنہ را تازہ حلق ‏ ‏ دگر تا بگردن در افتند خلق

اگر بد کنی چشم نیکی مدار ‏ ‏ کہ ہرگز نیارد گز انگور بار

نپندارم اے در خزاں کشتہ جو ‏ ‏ کہ گندم ستانی بوقت درو

درختِ زقوم ار بجاں پروری ‏ ‏ مپندار ہرگز کزو بر خوری

رطب ناورد چوبِ خرزہرہ بار ‏ ‏ چہ تخم افگنی بر ہماں چشم دار

حکایت

حکایت کنند از یکے نیک مرد ‏ ‏ کہ اکرام حجاجِ یوسف نکرد

بسرهنگ دیوان نگه کرد تیز — که نطعش بینداز و ریگش بریز

چو حجت نماند جفاجوی را — بپرخاش درهم کشد روی را

بخندید و بگریست مرد خدای — عجب ماند سنگین دل تیره رای

چو دیدش که خندید و دیگر گریست — بپرسید کاین خنده و گریه چیست

بگفتا همی گریم از روزگار — که طفلان بیچاره دارم چهار

همی خندم از لطف یزدان پاک — که مظلوم رفتم نه ظالم بخاک

یکی گفتش ای نامور شهریار — یکی دست ازین پیر دهقان بدار

که خلقی بدو روی دارند و پشت — روا نیست خلقی بیکبار کشت

بزرگی و عفو و کرم پیشه کن — ز خردان اطفالش اندیشه کن

مگر دشمن خاندان خودی — که بر خاندانها پسندی بدی

مپندار و دلها بداغ تو ریش — که روز پسین آیدت خیر پیش

شنیدستم مظلوم از آهش بترس — ز دود دل صبحگاهش بترس

نترسی که پاک اندرونی شبی — برآرد ز سوز جگر یاربی

بسود ایچنان بر روی افشاند دست — که حجاج را دست حجت ببست

نه ابلیس بد کرد و نیکی ندید — بر پاک ناید ز تخم پلید

مدر پردهٔ کس بهنگام جنگ — که باشد ترا نیز در پرده ننگ

مزن بانگ بر شیرمردان درشت — چو با کودکان بر نیائی بمشت

شنیدم که نشنید دعوا برنجیت | ز فرمان داور که داند گریخت
بزرگی در آن فکرت آن شب نخفت | بخواب اندرون دید درویش و گفت
دمی بیش بر من سیاست نراند | عقوبت بر او تا قیامت بماند

حکایت

یکی پند می داد فرزند را | نگه دار پند خردمند را
مکن جور بر خردگان ای پسر | که یک روزت افتد بزرگی بسر
نمی ترسی ای کودک کم خرد | که روزی پلنگیت برهم درد
بخردی درم زور سرپنجه بود | دل زیر دستان ز من رنجه بود
بخوردم یکی مشت زور آوران | نکردم دگر زور بر لاغران

گفتار

الا تا بغفلت نخسپی که نوم | حرامست بر چشم سالار قوم
غم زیر دستان بخور زینهار | بترس از زبر دستی روزگار
نصیحت که خالی بود از غرض | چو داروی تلخست دفع مرض

حکایت درین معنی

یکی را حکایت کنند از ملوک | که بیماری رشته کردش چو دوک

چنانش در انداخت ضعف جسد | که می‌برد بر زیردستان حسد

که شاه ار چه بر عرصه نام آور است | چو ضعف آمد از بیدقی کمتر است

ندیمی زمین ملک بوسه داد | که عمر خداوند جاوید باد

درین شهر مردی مبارک دم است | که از پارسایان چنو کم کس است

نبردند پیشش مهمات کس | که مقصود حاصل نشد در نفس

بخوان تا بخواند دعایی برین | که رحمت رسد ز آسمان برزمین

بفرمود تا مهتران خدم | بخواندند پیر مبارک قدم

بگفتا دعایی کن ای هوشمند | که در رشته چون سوزنم پای بند

شنید این سخن پیر خم بوده پشت | به تندی برآورد بانگ درشت

که حق مهربان است بر دادگر | ببخشای و بخشایش حق نگر

دعای منت کی شود سودمند | اسیران مظلوم در چاه و بند

تو ناکرده بر خلق بخشایشی | کجا بینی از دولت آسایشی

ببایدت عذر خطا خواستن | پس از شیخ صالح دعا خواستن

کجا دست گیرد دعای ویت | دعای ستمدیدگان در پیت

شنید این سخن شهریار عجم | ز خشم و خجالت برآمد بهم

برنجید و پس با دل خویش گفت | چه رنجم حق است اینکه درویش گفت

بفرمود تا هر که در بند بود | به فرمانش آزاد کردند زود

جهاندیده بعد از دو رکعت نماز　　بر آورد بر آورد دو دست نیاز
که ای بر فرازنده آسمان　　بجنگش گرفتی بصاحب شیمال
ولی همچنان بر دعا داشت دست　　که زنجیر افتاده بر پای مست
تو گفتی ز شادی بخواهد پرید　　چو طاوس چون رشته در پا ندید
بفرمود گنجینه گوهرش　　فشانند در پای و زیر سرش
حق از بهر باطل نشاید نهفت　　از آن جمله دامن بیفشاند و گفت
مرو با سر رشته بار دگر　　مبادا که دیگر کند رشته سر
چو باری فتادی نگهدار پای　　که یک بار دیگر بلغزد ز جای
ز سعدی شنو کین سخن راست است　　نه هر بار افتاده برخاست است

گفتار

جهان ای پسر ملک جاوید نیست　　ز دنیا وفاداری امید نیست
نه بر باد رفتی سحرگاه و شام　　سریر سلیمان علیه السلام
به آخر ندیدی که بر باد رفت　　خنک آنکه با دانش و داد رفت
کسی زین میان گوی دولت ربود　　که در بند آسایش خلق بود
بکار آمد آنها که برداشتند　　نه گرد آوریدند و بگذاشتند

حکایت

شنیدم که در مصر میر اجل　　سپه تاخت بر روزگارش اجل

جمالش برفت از رخ دلفروز | چو خور زرد شد از پس نیمروز
گزیدند فرزانگان دست فوت | که در طب ندیدند داروی موت
همه تخت و ملکی پذیرد زوال | بجز ملک فرمانده لایزال
چو نزدیک شد روز عمرش بشب | شنیدند می‌گفت در زیر لب
که در مصر چون من عزیزی نبود | چو حاصل همین بود چیزی نبود
جهان گرد کردم نخوردم برش | برفتم چو بیچارگان از سرش
پسندیده رایی که بخشید و خورد | جهان از پی خویشتن گرد کرد
درین کوش تا با تو ماند مقیم | که هرچه از تو ماند دریغست و بیم
کند خواجه بر بستر جانگداز | یکی دست کوتاه و دیگر دراز
دران دم ترا می‌نماید بدست | که دهشت زبانش ز گفتن ببست
که دستی بجود و کرم کن دراز | دگر دست کوته کن از ظلم و آز
کنونت که دستست خاری بکن | دگر کی برآری تو دست از کفن
بتابد بسی ماه و پروین و هور | که سر بر نداری ز بالین گور

حکایت

قزل ارسلان قلعهٔ سخت داشت | که گردن بالوند بر می‌فراشت
نه اندیشه از کس نه حاجت بهیچ | چو زلف عروسان رهش پیچ پیچ
چنان نادر افتاده در روضه | که بر لاجوردی طبق بیضه

شنیدم که مردی مبارک حضور | بنزد یکی شاه آمد از راه دور
حقایق‌شناسی جهان دیده | هنرمندی آفاق گردیده
بگفتا بدین قلعه خرم است | ولیکن نه پندارمش محکم است
نه پیش از تو گردن‌کشان داشتند | دمی چند بودند و بگذاشتند
نه بعد از تو شاهان دیگر برند | درخت امیدت ترا بر خورند
ز دوران ملک پدر یاد کن | دل از بند اندیشه آزاد کن
چنان روزگارش بکنجی نشاند | که بر یک پشیزش تصرف نماند
چو نومید ماند از همه چیز و کس | امیدش بفضل خدا ماند و بس
بر مرد هشیار دنیا خس است | که هر مدتی جای دیگر کس است

حکایت

چنین گفت شوریده در عجم | بکسری که ای وارث ملک جم
اگر ملک بر جم بماندی و بخت | ترا چون میسر شدی تاج و تخت
اگر گنج قارون بدست آوری | نماند مگر آنچه بخشی بری

حکایت

چو الب ارسلان جان بجان بخش داد | پسر تاج شاهی بسر بر نهاد
بتربت سپردندش از تاج و گاه | نه جای نشستن بد آماجگاه
چنین گفت دیوانه هوشیار | چو دیدش پسر روز دیگر سوار

نبخت ملک دوران سر نشیب — پدر رفت و پای پسر در رکیب

چنین است گردیدن روزگار — سبک سیر و بدعهد و ناپایدار

چو دیرینه روزی سرآورد عهد — جوان دولتی سر برآرد ز مهد

منه بر جهان دل که بیگانه ایست — چو مطرب که هر روز در خانه ایست

نکوئی کن امسال چون ده تراست — که سال دگر دیگری دهخداست

حکایت

بزرگی جفا پیشه در دست جور — گرفتی خر از روستائی بزور

خران زیر بار گران بی علف — بروزی دو مسکین شدندی تلف

چو منعم کند سفله را روزگار — نهد بر دل تنگ درویش بار

چو بام بلندش بود خود پرست — کند بول و خاشاک بر بام پست

شنیدم که باری بعزم شکار — برون رفت بیدادگر شهریار

پیاپی بدنبال صیدی براند — شبش در گرفت از حشم دور ماند

بتنها ندانست راهی و رهی — بینداخت ناکام شب در دهی

خری کرد [illegible] ناکارگر — [illegible]

یکی پیرمرد استخوانی بدست — چنان میزدش کاستخوان می‌شکست

شهنشه برآشفت و گفت ای جوان — ز حد رفت جورت برین بی زبان

چو زور آوری خود نمائی مکن — بر افتاده زور آزمائی مکن

پسندش نیامد بر این قول / یکی بانگ بر پاشنه زد بهول

که بیهوده بگرفتم این کار پیش / برو چون ندانی پس کار خویش

بسا کس که پیشت تو معذور نیست / چو وا بینی از مصلحت دور نیست

ملک را درشت آمد از وی خطاب / بگفتا بیا تا چه بینی صواب

که بیزارم از عقل بیگانه / نه مستی همانا که دیوانه

بخندید کای ترک ناوان خموش / مگر حال حضرت نیامد بگوش

نه دیوانه خواند کس او را نه مست / چرا کشتی ناتوانان شکست

جهانجوی گفت ای ستمگار مرد / چه دانی که خضر آن براستی چه کرد

در آن بحر مردی جفا پیشه بود / که دلها از او بحر اندیشه بود

جز او را ز کردار او پر خروش / جهانی ز دستش چو دریا بجوش

پس آن راز بهر مصالح شکست / که یکسال از ظالم نگیرد بدست

شکسته متاعی که در حرز تست / از آن به که در دست دشمن درست

بخندید دهقان روشن ضمیر / که پس حق بدستان نیست امیر

بخواهد جبل می شکم پای خر / که از جور سلطان بیداد گر

خراب جایگه تنگ و تیمار کش / از آن به که پیش ملک بار کش

تو آن را نگوئی که کشتی گرفت / که چون تا ابد نام زشتی گرفت

تفو بر چنان ملک و دولت که راند / که شنعت بر او تا قیامت بماند

ستمکاره‌ای بار تن خویش کرد | نه بر زیردستان درویش کرد
که خسرو در آن محفل نام و ننگ | بگیرد گریبان و ریشش به چنگ
ضمه بار او زاری بر گردنش | نیارد سر از عار بر کردنش
گرفتم که خسرو بارش اکنون کشد | در آن روز بار حشر آن چون کشد
گر انصاف پرسی بد اختر کس است | که در راحتش رنج دیگر کس است
همانا که پیچیده در زش تنعم بود | که شادیش در رنج مردم بود
اگر بر نخیزد به آن مرده دل | که خسپید از مردم آزرده دل
شه این حیله بشنید و چیزی نگفت | به بست اسپ و سر بر نمد زین نخفت
همه شب ز بیداری اختر شمرد | ز سودای اندیشه خوابش نبرد
چو آواز مرغ سحر گوش کرد | پریشانی شب فراموش کرد
سواران همه شب پی کت تاختند | سحرگه پی اسپ بشناختند
بر آن عرصه بر اسپ دیدند شاه | پیاده دویدند یکسر سپاه
به خدمت نهادند سر بر زمین | چو دریا شد از موج لشکر زمین
بزرگان نشستند و خوان خواستند | بخوردند و مجلس بیاراستند
چو شور طرب در نهاد آمدش | ز دهقان دوشینه یاد آمدش
بفرمود و جستند و بستند سخت | بخواری فگندند در پای تخت
سیه دل برآهیخت شمشیر تیز | ندانست بیچاره روی گریز

شمردند آن دم از زندگی آخرش / بگفت آنچه گر دید در خواب پیش سرش

نبینی که چون کارد بر سر بود؟ / قلم را زبانش روان تر بود

چو دانست کز خصم نتوان گریخت / بناباکی او تیر بر کشته ریخت

سر ناامیدی برآورد و گفت / شب گور در ره محال است خفت

ز نامهربانی که در دور تست / همه عالم آوازهٔ جور تست

نه من کرده ام از دست جورت نفیر / که خلقی ز خلقی بپا کشته گیر

عجب گر منت بر دل آمد درشت / بکش گر توانی همه خلق کشت

دگر سخت آمد نکوهش ز من / بانصاف بیخ نکوهش بکن

ترا چاره از ظلم برگشتن است / نه بیچارهٔ بیگنه کشتن است

چو بیداد کردی توقع مدار / که نامت به نیکی رود در دیار

ندانم که چون خسپدت دیدگان / نخفته ز دستت ستمدیدگان

بدان کی ستوده شود پادشاه / که خلقش ستایند در بارگاه

چه سود آفرین بر سر انجمن / پس چرخه نفرین کنان پیرزن

گرفت این سخن شاه ظالم بگوش / ز مستی غفلت آمد بهوش

وران ده که طالع نمودش بهی / دهی را ببخشید فرمان دهی

بیاموزی از عاقلان عقل و خوی / نه چندان که از جاهلان عیب جوی

ز دشمن شنو سیرت خود که دوست / هر آنچه از تو آید بچشمش نکوست

ستایش سرایان نه یار تواند | ملامت کنان دوستدار تواند
ترش روی بهتر کند سرزنش | که یاران خوش طبع شیرین منش
ازین به نصیحت نگوید کست | دگر عاقلی یک اشارت بس است

حکایت

شنیدم که از نیکمردی فقیر | دل آزرده شد پادشاهی کبیر
مگر بر زبانش حقی رفته بود | ز گردنکشی بر وی آشفته بود
بزندان فرستادش از بارگاه | که زور آزمایست بازوی شاه
ز یاران یکی گفتش اندر نهفت | مصالح نبود این سخن گفت گفت
رسانیدن امر حق طاعتست | ز زندان نترسم که یک ساعتست
همان دم که در خفیه این راز رفت | حکایت بگوش ملک باز رفت
بخندید کو ظن بیهوده برد | نداند که خواهد دران حبس مرد
غلامی بدرویش برد این پیام | بگفتا بخسرو بگو ای غلام
که دنیا همین ساعتی بیش نیست | غم و خرمی پیش درویش نیست
نه گر دستگیری کنی خرمم | نه گر سر بری در دل آید غمم
ترا گر سپاه است و فرمان و گنج | مرا گر عیالست و حرمان و رنج
بدروازهٔ مرگ چون در شویم | بیک هفته باهم برابر شویم
منه دل برین دولت پنج روز | تن خویشتن را بآتش مسوز

نه پیش از تو بیش از تو اندوختند
به بیداد کردن جهان سوختند

چنان زی که ذکرت بتحسین کنند
چو مردی نه بر گور نفرین کنند

نباید برسم بد آیین نهاد
که گویند لعنت بر آن کاین نهاد

وگر سر برآید خداوند زور
نه زیرش کند عاقبت خاک گور

بفرمود دلتنگ روی از جفا
که بیرون کنندش زبان از قفا

چنین گفت مرد حقایق شناس
ازین هم که گفتی ندارم هراس

من از بی‌زبانی ندارم غمی
که دانم که ناگفته داند همی

اگر بینوایی برم ور ستم
گرم عاقبت خیر باشد چه غم

عروسی بود نوبت ماتمت
گرت نیکروزی بود خاتمت

حکایت

یکی مشت زن بخت و روزی نداشت
نه اسباب شامش مهیا نه چاشت

ز جور شکم گل کشیدی به پشت
که روزی محالست خوردن به مشت

مدام از پریشانی روزگار
دلش خسته بودی و تن سوگوار

گهش جنگ با عالم خیره کش
گه از بخت شوریده رویش ترش

گه از دیدن عیش شیرین خلق
فرو می‌شدی آب تلخش بحلق

گه از کار آشفته بگریستی
که کس دید ازین تلخ‌تر زیستی

کسان شهد و نوشند و مرغ و بره
مرا روی نان می‌نبیند تره

گر انصاف پرسی نه نیکوست این — بهشت من و گریه را بوستین
دریغ ار فلک شیوه ساختی — که گنجی بدست من انداختی
مگر روزگاری هوس راندمی — ز خود گرد محنت بیفشاندمی
شنیدم که روزی زمینی بکافت — عظام زنخدان پوسیده یافت
بخاک اندرش عقد بگسیخته — گهرهای دندان فرو ریخته
دهان بی زبان پند میگفت و راز — که ای خواجه با بی مرادی بساز
نه این است حال دهن زیر گل — شکر خورده انگار یا خون دل
غم از گردش روزگاران مدار — که بی ما بگردد بسی روزگار
همان لحظه کین خاطرش روی داد — غم از خاطرش رخت یکسو نهاد
که ای نفس بی رای و تدبیر و هُش — بکش بار تیمار و خود را مکش
اگر بنده باری بسر می برد — وگر سر باوج فلک بر برد
در آن دم که حالش دگرگون شود — بمرگ از سرش هر دو بیرون شود
غم و شادمانی نماند و لیک — جزای عمل ماند و نام نیک
کرم پای دارد نه دیهیم و تخت — بده کز تو این ماند ای نیکبخت
مکن تکیه بر ملک و جاه و حشم — که پیش از تو بوده است و بعد از تو هم
زر افشان چو دنیا بخواهی گذاشت — که سعدی دُر افشاند اگر زر نداشت

حکایت

حکایت کنند از جفاگستری — که فرماندهی داشت بر کشوری

در ایام او روز مردم چو شام — شب از بیم او خواب مردم حرام

همه روز نیکان ازو در بلا — بشب دست پاکان ازو بر دعا

گروهی بر شیخ آن روزگار — ز دست ستمگر گرستند زار

که اے پیر دانای فرخنده رای — بگو این جوان را بترس از خدای

بگفتا دریغ آیدم نام دوست — که هر کس نه درخورد پیغام اوست

کسے را که بینی ز حق بر کران — منه باوے اے خواجه حق درمیان

حقت گفتم اے خسرو نیک رای — توان گفت حق پیش مرد خدای

بر مرد نادان نریزم علوم — که ضایع کنم تخم در شوره بوم

چو در وے نگیرد عدو داندم — برنجد بجان و برنجاندم

ترا عادت اے پادشه حق رویست — دل مرد حق گوی ازینجا قویست

نگین خصلتے دارد اے نیکبخت — که در موم گیرد نه در سنگ سخت

عجب نیست گر ظالم از من بجان — برنجد که دزدست و من پاسبان

تو هم پاسبانی بانصاف و داد — که حفظ خدا پاسبان تو باد

ترا نیست منت ز روے قیاس — خداوند را فضل و منت سپاس

که در کار خیرت بخدمت بداشت — نه چون دیگرانت معطل گذاشت

همه کس بمیدان کوشش درند ... ولی گوی بخشش نه هر کس برند
تو حاصل نکردی بکوشش بهشت ... خدا در تو خوی بهشتی سرشت
دلت روشن و وقت مجموع باد ... قدم ثابت و پایه مرفوع باد
حیاتت خوش و رفتنت بر صواب ... عبادت قبول و دعا مستجاب

گفتار

همی تا برآید بتدبیر کار ... مدارای دشمن به از کارزار
چو نتوان عدو را بقوت شکست ... بنعمت بباید در فتنه بست
گر اندیشه داری ز دشمن گزند ... بتعویذ احسان زبانش ببند
عدو را بجای خسک زر بریز ... که احسان کند کند دندان تیز
بتدبیر شاید جهان خورد و بوس ... چو دستی نشاید گزیدن ببوس
بتدبیر رستم در آید به بند ... که اسفندیارش نجست از کمند
عدو را بفرصت توان کند پوست ... پس او را مدارا چنان کن که دوست
حذر کن ز پیکار کمتر کسی ... که از قطره سیلاب دیدم بسی
مزن تا توانی بر ابرو گره ... که دشمن اگرچه زبون دوست به
بود دشمنش تازه و دوست ریش ... کسی کش بود دشمن از دوست بیش
مزن با سپاهی ز خود بیشتر ... که نتوان زد انگشت بر نیشتر
وگر زو توانا تری در نبرد ... نه مردیست بر ناتوان زور کرد

اگر پیل زوری وگر شیر چنگ　　بنزدیک من صلح بهتر که جنگ
چو دست از همه حیلتی درگسست　　حلال است بردن بشمشیر دست
اگر صلح خواهد عدو سر مپیچ　　وگر جنگ جوید عنان بر مپیچ
که گر وی ببندد در کارزار　　ترا قدر و هیبت شود یک هزار
ور او پای جنگ آورد در رکاب　　نخواهد بحشر از تو داور حساب
تو هم جنگ را باش چون فتنه خاست　　که با کینه ور مهربانی خطاست
چو با سفله گوئی بلطف و خوشی　　فزون گرددش کبر و گردنکشی
چو دشمن درامد بعجز از درت　　بدر کن ز دل کین و خشم از سرت
چو زنهار خواهد کرم پیشه کن　　ببخشای و از مکرش اندیشه کن
ز تدبیر پیر کهن بر مگرد　　که کار آزموده بود سالخورد
در آرند بنیاد روئین ز پای　　جوانان بشمشیر پیران برای
بیندیش در قلب هیجا مفر　　چه دانی کز آنان که باشد ظفر
چو بینی که لشکر ز هم دست داد　　بتنها مده جان شیرین بباد
اگر بر کناری برفتن بکوش　　وگر در میانی لبس دشمن بپوش
وگر خود هزاری و دشمن دویست　　چو شب شد در اقلیم دشمن مایست
شب تیره پنجه سوار از کمین　　چو پانصد بشوکت بدرد زمین

چو خواهی بریدن بشب راه‌ها — حذر کن نخست از کمینگاه‌ها

میان دو لشکر چو یک روزه راند — سر پنجهٔ زورمندش نماند

تو آسوده بر لشکر مانده زن — که نادان ستم کرد بر خویشتن

چو دشمن شکستی بیفگن علم — که بازش نیاید جراحت بهم

بسی در قفای هزیمت مران — نباید که دور افتی از یاوران

هوا بینی از گرد هیجا چو میغ — بگیرند گردت بزوبین و تیغ

بدنبال غارت نراند سپاه — که خالی بماند پس پشت شاه

سپه را نگهبانی شهریار — به از جنگ در حلقهٔ کارزار

گفتار

دلاور که باری تهور نمود — بباید بمقدارش اندر فزود

که بار دگر دل نهد بر هلاک — ندارد ز پیکار یأجوج باک

سپاهی در آسودگی خوش بدار — که در حالت سختی آید بکار

کنون دست مردان جنگی ببوس — نه آنگه که دشمن فرو کوفت کوس

سپاهی که کارش نباشد ببرگ — چرا دل نهد روز هیجا بمرگ

نواحی ملک از کف بدسگال — بلشکر نگهدار و لشکر بمال

ملک را بود بر عدو دست چیر — که لشکر دل آسوده باشند سیر

بهای سر خویشتن می خورند — نه انصاف باشد که سختی برند

چو دارند گنج از سپاهی دریغ — دریغ آیدش دست بردن به تیغ

چه مردی کند در صف کارزار — چو دستش تهی باشد و کار زار

گفتار

به پیکار دشمن دلیران فرست — هژبران به ناورد شیران فرست

به رای جهاندیدگان کار کن — که صید آزموده ست گرگ کهن

مترس از جوانان شمشیر زن — حذر کن ز پیران بسیار فن

جوانان پیل افکن شیرگیر — ندانند دستان روباه پیر

خردمند باشد جهاندیده مرد — که بسیار گرم آزموده ست و سرد

جوانان شایسته و بخت ور — ز گفتار پیران نه پیچند سر

گرت مملکت باید آراسته — مده کار معظم به نوخاسته

سپه را مکن پیشرو جز کسی — که در جنگها بوده باشد بسی

نتابد سگ صید رو از پلنگ — ز روبه رمد شیر نادیده جنگ

چو پرورده باشد پسر در شکار — نترسد چو پیش آیدش کارزار

بکشتی و نخچیر و آماج و گوی — دلاور شود مرد پرخاشجوی

بگرمابه پرورده عیش و ناز — برنجد چو بیند در جنگ باز

دو مردش نشانند بر پشت زین — بود کش زند کودکی بر زمین

یکی را که دیدی تو در جنگ پشت — بکش گر عدو در مصافش نکشت

مخنث به از مرد شمشیر زن — که روز وغا سر بتابد چو زن

حکایت

چه خوش گفت گرگین بفرزند خویش — چو قربان پیکار بربست و کیش

اگر چون زنان جست خواهی گریز — مرو آب مردان جنگی مریز

سواری که بنمود در جنگ پشت — نه خود را که نام آوران را بکشت

تهور نیاید مگر زان دو یار — که افتند در حلقهٔ کارزار

دو همجنس و همسفرهٔ همزبان — بکوشند در قلب هیجا بجان

که ننگ آیدش رفتن از پیش تیر — برادر بچنگال دشمن اسیر

چو بینی که یاران نباشند یار — هزیمت بجان غنیمت شمار

گفتار

دو تن پرور ای شاه کشور نواز — یکی اهل بازو دوم اهل راز

ز نام‌آوران گوی دولت برند | که دانا و شمشیرزن پرورند
هر آن کو قلم را نورزید و تیغ | برو گر بمیرد مگو ای دریغ
قلم‌زن نگهدار و شمشیرزن | نه مطرب که مردی نیاید ز زن
نه مردیست دشمن در اسباب جنگ | تو مدهوش ساقی و آواز چنگ
بسا اهل دولت ببازی نشست | که دولت بیفتادش ببازی ز دست

گفتار

نگویم ز جنگ بداندیش ترس | در آوازهٔ صلح از و بیش ترس
بسا کس بروز آیت صلح خواند | چو شب شد سپه بر سر خفته راند
زره پوش خسپند مرد اوژنان | که بستر بود خوابگاه زنان
بباید نهان جنگ را ساختن | که دشمن نهان آورد تاختن
حذر کار مردان کارآگه است | یزک سدّ رویین لشکرگه است

گفتار

میان دو بدخواه کوتاه دست | نه فرزانگی باشد ایمن نشست
که گر هر دو باهم سگالند راز | شود دست کوتاه ایشان دراز

یکے را به نیرنگ مشغول دار — دگر را برآور ز هستی دمار

اگر دشمن پیش گیرد ستیز — به شمشیر تدبیر خونش بریز

برو دوستی گیر با دشمنش — که زندان شود پیرهن بر تنش

چو در لشکر دشمن افتد خلاف — تو بگذار شمشیر خود در غلاف

چو گرگاں پسندند بر ہم گزند — برآساید اندر میاں گوسپند

چو دشمن بہ دشمن شود مشتغل — تو با دوست بنشیں بآرام دل

گفتار اندر ملاطفت دشمن از روے عاقبت اندیشی

چو شمشیر پیکار برداشتی — نگہدار پنہاں رہِ آشتی

کہ لشکر شکوفانِ مغفر شگاف — نہاں صلح جستند و پیدا مصاف

دلِ مردِ میداں نہانی بجوے — کہ باشد کہ در پایت افتد چو گوے

چو سالار از دشمن افتد بچنگ — بکشتن درش کرد باید درنگ

کہ افتد کزیں نیمہ ہم سرورے — بماند گرفتار در چنبرے

وگر کشتی ایں بندیِ ریش را — نہ بینی دگر بندیِ خویش را

نترسد کہ دورانش بندی کند — کہ بر بندیاں زورمندی کند

کسے بندیاں را بود دستگیر — کہ خود بودہ باشد بہ بندی اسیر

اگر سر نهد بر خط سرورے — چو نیکش بداری نهد دیگرے
وگر خفیه ده دل بدست آوری — ازاں به که صد ره شبیخوں بری

گفتار اندر حذر کردن از دشمنے که در طاعت آید

گرت خویش دشمن شود دوستدار — ز تلبیس ایمن مشو زینهار
که گردد درونش بکین تو ریش — چو یاد آیدش مهر پیوند خویش
بد اندیش را لفظ شیریں مبیں — که ممکن بود زهر در انگبیں
کسے جاں از آسیب دشمن برد — که مر دوستاں را بدشمن شمرد
نگهدارد آں شوخ در کیسه دُر — که بیند همه خلق را کیسه بُر
سپاہے که عاصی شود از امیر — ورا تا توانی بخدمت مگیر
ندانست سالار خود را سپاس — ترا هم نداند ز غدرش هراس
بسوگند و عهد استوارش مدار — نگهبان پنهاں برو برگمار
نو آموز را ریسماں کن دراز — نه بگسل که دیگر نبینیش باز
چو اقلیم دشمن بجنگ و حصار — بگیری بزندانیانش سپار

که بندی چو دندان بخون دربرد　　ز حلقوم بیدادگر خون خورد

چو بر کندی از دست دشمن دیار　　رعیت بسامان تر از وی بدار

که گر باز کوبد در کارزار　　برآرند عام از دماغش دمار

وگر شهریان را رسانی گزند　　در شهر بر روی دشمن مبند

مگو دشمن تیغ زن بر درست　　که هم باز دشمن بشهر اندرست

بتدبیر جنگ بداندیش کوش　　مصالح بیندیش و نیت بپوش

منه در میان راز با هر کسی　　که جاسوس همکاسه دیدم بسی

سکندر که با شرقیان حرب داشت　　در خیمه گویند در غرب داشت

چو بهمن بزاولستان خواست شد　　چپ آوازه افگند و از راست شد

اگر جز تو داند که عزم تو چیست　　بران رای و دانش بباید گریست

کرم کن نه پرخاش و کین آوری　　که عالم بزیر نگین آوری

چو کاری برآید بلطف و خوشی　　چه حاجت به تندی و گردن کشی

نخواهی که باشد دلت دردمند　　دل دردمندان برآور ز بند

بیازو توانا نباشد سپاه　　برو همت از ناتوانان بخواه

دعای ضعیفان امیدوار　　ز بازوی مردی به آید بکار

هر آنکو استعانت بدرویش برد　　اگر بر فریدون زد از پیش برد

"

NOTES.

BY

Suran Shanker 'Shayaq.'

حضرت شیخ سعدی

سعدی کا نام نامی مصلح الدین ہے۔ آپ ۵۸۰ھ میں بمقام شیراز
پیدا ہوئے۔ اور اسی وجہ سے آپکو بلبل شیراز بھی کہتے ہیں۔ آپ نے
اپنا تخلص سعدی صرف اس بنا پر رکھا تھا کہ کمسنی سے ہی سعد بن
زنگی نے جبکہ آپ کے سر سے سایہ پدری اوٹھ گیا اپنے دامن عاطفت
میں لیکر اونکو تعلیم کے لئے مدرسہ نظامیہ میں بغداد بھیج دیا تھا۔ جہاں
تھوڑے ہی عرصہ تعلیم پاکر صرف ۲۶ سال کی ہی عمر میں آپکی شہرت
بوئے گل کیطرح قرب وجوار میں پھیلنے لگی۔ جب عالم شباب آیا اور اپنے
مرشد شیخ شہاب الدین سہروردی سے مذہبی اور علم فلسفہ کی پوری
تعلیم پاچکے اور فارس کی سلطنت میں جنگ سے تغیر و تبدل ہوگیا تو
آپ نے سیاحی کی ٹھانی۔ بلخ و غزنی کی سیر کرکے ہندوستان میں قدم رنجہ
فرمایا۔ پنجاب و گجرات میں گھوم کر سومناتھ کے درشن کرتے ہوئے
دہلی میں تشریف لائے۔ یہاں عرصہ تک قیام کیا اور ہندوستانی
زبان سیکھی۔ پھر یمن کے لئے بحری سفر کیا۔ اپنے لڑکے کی بے وقت
موت سے رنجیدہ و مشوش ہوکر آپ نے مکہ مدینہ جاکر حج کیا اور وہاں
سے دمشق پہونچے۔ اور ایک مدت تک پند و نصائح کی گہرافشانی

کی اور اس گرد و نواح مین اعلیٰ درجہ کی تقاریر سے شیخ کے نام سے
مشہور ہوئے یہان کے فرمائے ہوئے وعظون مین سے پانچ وعظ اب تک
محفوظ رکھے گئے ہین - ایک روز جبکہ آپ بیت المقدس کے جنگل
مین گھوم رہے تھے فرانسیسی سپاہیون نے آپکو پکڑا اور طرابلس لیگئے
جہانکہ قلعہ کے گرد کھائی کھودی جارہی تھی - بہت محنت و مشقت کرنیکے
بعد آپ کے ایک مہربان رئیس الوپی نے آپ کے معاوضہ کا بہت سا
روپیہ دیکر آپ کو رہا کرایا اور اپنی دختر سے شادی کردی - مگر بیاحت پسند
بدمزاج بیوی کے روز کے جھگڑون سے تنگ آکر پھر نئے سفر کے لئے
روانہ ہوئے - ابکی مرتبہ شمال افریقہ North Africa. اور
Asia Minor کے تمام اضلاع مین خوب گھومے -

جب آپکی عمر ستر سال سے تجاوز کر گئی تب ۲۵۵ھ مین اپنے وطن
شیراز کو واپس آئے اس زمانہ مین آپکے مربی و دستگیر سلطان سعد بن زنگی کا
لڑکا بنام اتابک ابوبکر نہایت امن و امان سے سلطنت کر رہا تھا -
وطن لوٹ آنے پر ارادہ کرلیا کہ اب سوا سے پہلے دو سے حج کرنے کے
اور وطن مین رہنے کے اپنے مذہبی وعظ و نصایح اور شعر و شاعری سے
جی بہلانے کے باہر قدم نہ رکھینگے لہذا ۱۴۱ ابا رحج کیا - آپ نے علاوہ اور
درس و تدریس کے گلستان اور بوستان اور کریما ایک نثر مین اور دو

نظم مین لاجواب کتابین ایسی تحریر کین کہ اپنے تمام سفر کی واقفیت اور
جابجا کی تجربے اوسکے عمل کرنیوالے کو گھر بیٹھے عالم بنا سکتی ہین فصاحت
وبلاغت سے چھوٹی چھوٹی حکایتون مین وہ وہ دقیق مسئلے حل کئے ہین کہ
ابتک کسی مشرقی و مغربی شاعر نے اتنا بڑا دریا کوزہ مین بند نہین کیا۔
آپ نے ۶۹۱ھ مین بمقام شیراز اپنے وطن ہی مین رحلت فرمائی۔
جبتک زبان فارسی قایم ہے آپ کی مقبول کتابین فارسی کی استعداد
بڑہانے کے لئے موجود ہین اور رہینگی۔

گلستان

خلاصہ - بڑا عالم - ہ برائے مبالغہ -
خرقہ - گودڑی - Rag
دست از طعام بدارند - کہانا کہا چکنا
حمال - بوجھ اوٹھانے والا -
اندازہ - از مصدر انداختن - لفظی معنی ڈالا ہوا - اصطلاح مین بمعنی مقدار -
رکیک - سست - حقیر -
سئول صیغہ مبالغہ فاعل از سوال -

بوابان - جمع بواب بمعنی دربان -
سماط - دسترخوان -
عربدہ - دوستانہ مین کشمکشی -
شلغم پختہ بہ کہ نقرہ خام - خام بمعنی کہری - وہ حقیر چیز جو وقت پر کام دے اوس قیمتی انبار سے جو کام مین نہ آوے بہتر ہے -
صیقل - سان - Polish
بتفاریق - تہوڑا تہوڑا کرکے -

زیادہ سوال کرنے والا ۔

دست و پا بریدہ ۔ مار ۔ سانپ ۔

ہزار پاے ۔ کنکھجورا ۔

مقسوم ۔ حصہ ۔ Lot

رستے ماندہ ۔ جان کا دوڑا یا تی رہا آخری

سالس ۔

سلحشور ۔ ترکیبی معنی دندغہ ۔ ہتہیار کی آواز

عنکبوت ۔ مکڑی ۔ Spider

گر بود کز حکیم روشن راے

بر نیاید ز دست تدبیرے

کبھی کبھی زمانہ مین ایسے بہی موقع آتے ہین

کہ حکیم روشن راے سے بہی (جنہوں نے انوار سہیلی

بنائی ہے) تدبیر بن نہین پڑتی ۔ اور حکیم کے

لئے اچھی راے دینے والا As an

adjective بہی استعمال ہو سکتا ہے

حجر ۔ پتہر ۔

مضی ۔ گذرا ہوا صیغہ ماضی مطلق ۔

زجر ۔ سختی ۔

اجتہاد ۔ کوشش ۔

حلم ۔ بردباری ۔

خرسک ۔ چیل جہپٹا ۔ (یہ کھیل فارس

مین بہی لڑکے کھیلتے ہین ۔

اعلام ۔ جمع علم کی معنی جہنڈا ۔

منغص ۔ مکدر ۔ گدلا ۔

فکیف ۔ پہر کیونکر Then how

نکبت ۔ بدنصیبی ۔

نمک پاشیدن ۔ نمک چہڑکنا اصطلاحی

معنی جلانا ۔ ستانا ۔ چہیڑنا ۔

شنیعی ۔ برائی ۔ مادہ شنع ۔

متعجب ۔ شیخی خورے ۔ مادہ عجب Boaster

مفتنین ۔ فتنہ برپا کرنے والے ۔

سلاح ۔ ہتہیار اسکی جمع ہے اسلحہ ۔

ازمہ ۔ جمع زمام معنی لگام ۔

نسق ۔ طور ۔ طریقہ ۔ Manner

انوار سہیلی

یہ کتاب حسین بن علی الواعظ المعروف بالکاشفی الہروی نے انوار سہیلی کے نام سے مرتب کی ہے حقیقت اسکی یہ ہے کہ یہ کتاب اصلی راے جہان آراے دابشلیم مہاراجہ ہند کے زمانہ مین حکیم روشن راے برہمن بیدپاے نے زبان سنسکرت کلیلہ و دمنہ کے نام سے تصنیف کی تھی۔ کلیلہ و دمنہ زبان سنسکرت مین ہندوستان کے دو پرندون کے نام ہین۔ مدت مدید تک یہ کتاب راجگان ہند کے خزانہ مین بنعمت غیر مترقبہ کے طور پر پوشیدہ رہی مگر کسریٰ نوشیروان نے خفیہ خبر پاکر بہزار شوق حکیم برزویہ کو اسی کی خاطر ہندوستان مین بھیجا اور حکیم موصوف نے بہزار حیل و تدابیر اوسکو حاصل کر ہی لیا۔ اور زبان پہلوی مین (یہ فارسی کی ایک قسم ہے علاوہ اسکے زابلی۔ سغدی۔ سکزی۔ ہروی۔ دری۔ یہ سب فارسی کی قسمین ہین جو زبان سنسکرت سے نکلی ہین اور سب فارسی سمجھی جاتی ہین) ترجمہ کرکے دربار نوشیروانی مین پیش کیا اور اپنی حق المحنت وزیر اعظم بنکر حاصل کی۔ پھر بھی یہ نور افشان جواہر ایک مدت تک راجگان ہند کیطرح خزانہ شاہان عجم مین ہر کس و ناکس کی نگاہون سے پوشیدہ رکھا گیا حتی کہ خلفاء عباسیہ کے خلیفہ ثانی ابو جعفر منصور رح حضرت عباس کی چوتھی

پشت میں سمجھے اسکی تعریف سنکر گرویدہ ہوئے اور بلطائف الحیل حاصل
کرکے زبان پہلوی سے عربی میں امام ابو الحسن بن مقفع سے ترجمہ کرایا۔ پھر تو
یکے بعد دیگرے کئی بار اور کئی زبانوں میں ترجمہ ہوئے ابو الحسن نصر بن احمد
سامانی نے بزمانہ سلطان محمود غزنوی عربی سے فارسی میں ترجمہ
کیا اور پھر دوبارہ ابو المظفر بہرام شاہ بن سلطان مسعود کے زمانہ میں ترجمہ ہوا
یہانتک نوبت پہونچی کہ بادشاہ مرزا سلطان حسین خراسانی جو کہ آل تیمور کا
پوتا تھا اسکے زمانہ میں ملا حسین بن علی موصوف بالا نے ایسی سلیس و سادہ
فارسی میں ترجمہ کرکے انوار سہیلی نام رکھا کہ آجتک قایم اور مشہور و معروف
ہے۔ ملا صاحب مترجم موصوف نے سنہ ۹۱۰ھ میں وفات پائی۔

احتراز - پرہیز بچنا -
حسد - ڈاہ جیوجہ رشک - Envy
صمت - خاموشی سادہ صم
فوز - مقصد وری فتحمندی -
قبرہ - چکاوک پرند -
بمنزل ماہ و تیر رسانیدہ - آسمان تک
پہنچا دیا - تیر ایک ستارہ کا نام ہے -
من حرب المجرب حلت به الندامه -

حقد - کینہ - دل عداوت Malice
تملق - خوشامد -
معترا - بری ننگا -
تجنب - اجتناب بچنا Abstain
نقش فی الحجر - پتھر کا سا نقش -
مروہ - کوہ کعبہ کی زمین کا نام ہے -
حریم - کعبہ کی چاروں طرف کی زمین کا نام ہے
آزمائے ہوئے [illegible]

یہ جانثار کا کہا ہوا مصرع ہے یعنی جسے آزمائی ہوئی بات کو آزمایا اوس نے ندامت اوٹھائی -

احفاد - ذریات - عیال واطفال -

بیدا اسے - میدان بیابان -

فریضہ - مادہ فرض - ضروری -

مراعات - خاطرداری -

مضیق - تنگی - مادہ ضیق

ناہید - ستارہ زہرہ کی آواز -

شعشعہ - روشنی - یہ لفظ شعاع سے ہے

منطوی - پیچیدہ - Intricate

مخالصت - دوستی -

مکنون - پوشیدہ -

اعتذار - مادہ عذر -

مہالک - جمع مہلک - ہلاکت کی جگہہ -

عشائر - اقربا و اعزا Kith and Kin م ظرفیت کی -

معاودت - لوٹنا - مادہ عود

مواثیق - عہد و پیمان -

بروفق تقدیر ساختہ میشود - قسمت کے موافق ہو جاتا ہے -

ازان استغنا سے نباشد - اوس سے کوئی نفع حاصل نہو -

بصواب اقرب - بہلائی کے قریب بہتر ہے

ثمین - قیمتی - مادہ ثمن -

تاریخ فرشتہ

ملا محمد قاسم ہندو شاہ استرآبادی المشہور بہ فرشتہ بچپن کے زمانہ مین اپنے والد ماجد غلام علی کے ساتھ ۹۸۰ھ مین ہندوستان مین تشریف لائے اور ملک دکن کے ایک مشہور و معروف شہر احمدنگر مین مقیم ہوئے انکی علمی

قابلیت اور سیاحی نے اور خاصکر ہمعصرون نے ایک ایسی کتاب لکھنے پر
مجبور کیا کہ جو واقعات بادشاہان اسلام و حالات مشایخ عظام و نظام ظاہری
و باطنی ممالک ہندوستان پر حاوی ہو۔ مگر گردش زمانہ کہ کمسنی ہی مین والد کا
سایہ سر سے اوٹھ گیا اور بے سروسامانی سے تنگ آکر ۹۹۸ھ مین احمدنگر
سے دارالسلطنت بیجاپور مین چلے آئے۔ آخر زمانہ نے مدد کی اور بہزار
کوشش و عرقریزی بہت سی کتابین تاریخ ہند کی جمع کین اور بالآخر
وزیر اعظم دلاور خان کے ذریعہ سے ان سب کا خلاصہ تصنیف فرمایا اور حاکم
وقت ابو المظفر ناصر الدین ابراہیم عادل شاہ فرمانروائے دکن کے حضور مین
گلشن ابراہیمی نام رکھکر ۱۰۱۵ھ مین پیش کیا۔ جو اب تاریخ فرشتہ کے نام
سے مشہور ہے۔ اس تاریخ کی عبارت سادہ اور نہایت سلیس ہے اور
تاریخی واقعات اور حالات معتبر ذریعہ سے صحیح صحیح لکھے ہین۔

سوئی۔ نام قصبہ	متمردان۔ باغی لوگ۔	Rebels
بکر۔ نام شہر	ملاذ و ملجا۔ جای پناہ۔	A place of refuge
حسن ابدال۔ نام مقام	مرز و بوم۔ جگہ	
ازمنہ۔ جمع زمانہ	منقاد۔ تابعدار۔	Obedient
روہ۔ نام مقام	استیلا۔ درغلانا۔ قابو پانا۔	To tempt

افاغنہ - جمع افغان -

قوافی - جمع قافیہ

سوبت - قصد -

مرعی - رخصت ہونا -

مساعدت - مدد - نیک بختی - یاری -

ماہیچہ - خمیر سے بنائی ہوئی روٹی Loaf

من حیث الاستقلال - جس حیثیت سے کہ قائم تھی -

عقیمہ - بانجھ Barren Sterile

بمسامع - سماعت، گوش

متوسل و متشبث - ...... تدبیر گرفتہ

حیلہ و تدبیر سے سلسلہ جنبانی کرکے -

اتصاف - موصوف -

مزور - مکر -

تزویر - بہانہ - فریب -

ودیعت - امانت سپرد کی ہوئی -

لوای شاہی - Royal Banner

تخلف - خلاف - Against

ہراینہ - ضرور - Essential

ظفر انتساب - منسوب بفتح و فتح سے نسبت دیا گیا -

غریب کارا سے xtraordinary

استیصال - بیخکنی - To root out

کنگاش - میل کرنا -

جسارت - جرأت -

برای العین - چشم زدن -

بروجہ اتم - کامل طور پر -

اگر زالے با سد سے پر از طلا
در صحرا شبہا خواب کرد سے
حاجت پاسبان اصلا نبود سے

اگر بڑھیا سونا لئے ہوئے جنگل میں سو جاتی تو چوکیدار کی ہی ضرورت نہ ہوتی تھی -

اہمال - ٹہرنا -

محبوس - مادہ حبس - قید -

اصفاف وصفوف - جمع صف -

مسارعت - جلدی - سرعت

ارشد - سب سے بڑا -

کرہ - کراہیت

مطلق العنان - آزاد

از شرم و اخجل مساول شد یعنی شرم کر مددگار بنے
To shake off his shame . he became his ally

زلو - جونک - Leech

گاوان ارابہ - توپخانہ کے بیل Artillery bullocks

نامشروع - ناجائز -

قبیح - بری - بد -

چکد - ٹپکے - مصدر چکیدن کا مضارع ہے -

شاہنامہ

فردوسی کا نام حسن بن الحق بن شرف شاہ تہا - اطراف طوس میں سے رزان نامی گانوں کے باشندے تہے - وہان اونکی جاگیر مین صرف ایک چہوٹا سا مختصر باغ تہا کہ جسکا نام فردوس (جنت) رکہہ چہوڑا تہا اور اسی لحاظ سے آپنے اپنا تخلص بہی فردوسی رکہا - ابتدا سے حال یہ ہے کہ طوس کا حاکم ظالم تہا اور بے انصافی کیا کرتا تہا اسلئے یہ وطن چہوڑ کر غزنین چلے گئے وہان کے بادشاہ وقت سلطان محمود تک رسائی کرنے کے لئے اوستاد عنصری کے پاس جایا کرتے تہے چونکہ طبیعت دار آدمی تہے اور قطعے و قصاید کہنے کا شوق تہا اسلئے اونکی شاعرانہ مجلس مین بہی جا پہونچے مگر بیٹہے جاون - استاد عنصری نے

گنوار سمجھکر شاعری میں مذاق کیا مگر انکی طبیعت میں ہی چلبلاپن تھا فوراً حاضر
جوابی سے کام لیا اور عنصری پر اپنی لیاقت کا سکہ بٹھا دیا۔ سلطان محمود زمانہ
موجودہ و زمانہ سلف کا حال نظم کرنے کے لئے عنصری سے اکثر کہا کرتے تھے
مگر عنصری اس سے پہلو تہی کیا کرتے تھے نہ معلوم کثرت کار سے فرصت تھی
یا اسطرف میلان طبیعت نہ تھا۔ شدنی کہ عنصری نے اپنا پیچھا چھڑانے کے لئے
انکو تیار کیا اور بادشاہ کے حضور میں پیش کر دیا۔ انہوں نے چند شعر بادشاہ کی
تعریف میں لکھکر بادشاہ کو اطمینان دلا دیا اور اپنا روزینہ مقرر کرا لیا۔ حتی کہ
خاص باغ میں ایک حجرہ میں رہنے لگے۔ چار سال غزنی میں رہکر اور چار سال
تعطیل لیکر اپنے وطن طوس میں رہکر شاہنامہ کے ۴ حصہ تیار کر کے حضور میں پیش کئے
سلطان بہت خوش ہوئے اور یہ پھر پہلے کیطرح اپنی دھن میں مصروف ہو گئے
سلطان انپر کبھی کبھی مہربانی کیا کرتا تھا مگر چرخ کجرفتار کب دیکھ سکتا تھا ایک
شخص ایاز نامی جو سلطان کے بہت منہ چڑھا ہوا تھا اور جسکی تعریف میں انہوں نے
کبھی کوئی شعر نہ کہا تھا حسد سے جلکر یہ تہمت لگائی کہ فردوسی رافضی ہے چونکہ
سلطان کی طبیعت مذہب کے معاملہ میں نہایت صاف تھی فوراً مکدر ہو گئی اور
ہاتھی کے پیر سے کچلوانے کا حکم دیا۔ آخر بدقت تمام فردوسی نے سلطان کے
قدم لئے اور معافی چاہی اور اس تہمت کے پھندے سے نکلکر جان بخشی حاصل
کی۔ مگر سلطان کی طبیعت بالکل صاف نہ ہوئی۔ آخر شاہنامہ ختم ہونے پر جتنی

کہ فردوسی کو انعامات کی توقع تھی پوری نہ ہوئی صرف فی بیت ایک درہم کے حساب
سے ساٹھ ہزار درہم دئے گئے۔ اس انعام کو فردوسی نے اپنے حق میں حقیر سمجھا
اور جبراً و قہراً منظور کیا۔ مگر بازار جا کر حمام والے کو بیس ہزار درہم اوسکی اجرت
میں دیدیے اور بیس ہزار درہم شربت والے کو اور باقیماندہ بیس ہزار درہم
حقداروں کو تقسیم کر دئے اور اوسی روز اپنی نذر کی ہوئی کتاب میں سلطان
وقت کے خلاف ہجو کے اشعار زاید کئے اور اپنی تیس سال کی جانکاہی و
عرقریزی پر سلطان کی بے اعتنائی کے اشعار چسپاں کئے اور غزنی سے روپوش
ہوکر مقام طبرستان میں پہونچے۔ اوسوقت میں اسپہبد جرجانی طبرستان کا حاکم تھا
جبوقت اوسکو کچھ حال معلوم ہوا اونکو اپنے پاس بلایا اور سلطان محمود کی
خیرخواہی میں زاید ہجو کے اشعار ایکسو ساٹھ اشرفیوں میں خرید کئے کہ شاہنامہ
سے منقطع ہوجائیں۔ آپ غزنی سے چلے آنیکے بعد کبھی اوسطرف رخ نہیں کیا
اتفاقاً کچھ عرصہ بعد سلطان محمود نے ہندوستان کے اثناء سفر میں دہلی کے
راجہ کو خط لکھتے وقت اپنے ایک ساتھی خواجہ احمد بن حسن میمندی سے
کہا کہ اگر میری مرضی کے موافق راجہ نے جواب نہ دیا تو کیا کرنا ہوگا۔ خواجہ نے
فی البدیہ شاہنامہ کا یہ بیت پڑھا ؎ اگر جز بکام من آید جواب ؛ من و گرز و
میدان و افراسیاب ؛ سلطان محمود کا یہ شعر سنتے ہی جی بھر آیا اور آنسو ڈبڈبا آئے
کہ میں نے واقعی ایک ایسے کامل شاعر کیساتھ کیوں بے اعتنائی برتی۔

خواص نے موقع پاکر فردوسی کی بیکسی و حاجتمندی و طوس مین گوشہ نشینی گوش گذار کردی۔ سلطان محمود نے براہ شفقت بارہ اونٹ خزانہ کے لدوا کر بطور انعام طوس کو بھیجے۔ مگر قضا و قدر کو کچھ اور منظور تھا کہ ادہر یہ دوبارہی دروازہ سے طوس مین اونٹ داخل ہوئے اور اودہر رزانی دروازہ سے فردوسی کا جنازہ نکلا۔ الغرض اہلکاران سلطان محمود نے خزانہ کو آپکی بہن کے حوالہ کرنا چاہا مگر اوسنے بے رغبتی سے مستغنیانہ منع کیا۔

آپکی وفات ۴۱۱ھ مین بمقام طوس ہوئی۔ آپنے اعلیٰ درجہ کی شاعری و وقایع نویسی کا خیال رکھتے ہوئے جنگ و جدل کے صحیح حالات اور رزم و بزم کے سچے واقعات اس خوبی سے تحریر کئے ہین کہ فارسی نظم مین آجتک دوسری کتاب اس پایہ کی نہین۔ کہتے ہین شاعر مرحوم نے شاہنامہ مین ۶۰۰۰۰ ہزار شعر کہے ہین مگر کہین کوئی لفظ عربی کا نہین لائے اسی سے اپنا کمال فارسی دانی اظہار فرمایا صرف ایک مقام پر تیر انداز کے تیر کی تعریف مین لکہا ہے کہ مصرعہ۔ فلک گفت احسن ملک گفت زہ۔ سلطان نے لفظ احسن اور زہ کو سنکر اعتراض فرمایا کہ یہ دونون لفظ آپنے عربی کیون کہے برجستہ جواب دیاکہ "دیکھنے والی آنکھون کی ضرورت ہے" مین نے کب کہا ہے یہ تو فلک اور ملک کہہ رہے ہین بادشاہ لاجواب مگر بہت خوش ہوئے۔

اس مثنوی کی بحر کا نام متقارب مثمن مقصور ہے اور اسکی تقطیع اسطرح ہے
فعولن فعولن فعولن فعول - یعنی سخن گو فعولن بدہقان فعولن چہ گوید
فعولن نخست فعول -

تیز وسندہ - عقلمند - زیرک -	رامشگران - گانیوالے مطربان -
گرگ سترگ - پرانا خونخوار بھیڑیا -	رسندہ فوری - بہت تیز بہاگا -
	نیام - میان تلوار - Scabbard
رمہ - بھیڑ - Crowd	کتخدا - شادی - Marriage
ژیان - قہر آلودہ غضبناک -	وانگ - باجہ کی آواز -
نژندہ - فرو ماندہ - افسردہ -	برہان - از مصدر رہیدن - چھوڑ -
خارا - سخت پتھر -	

بوستان

یہ کتاب بھی حضرت شیخ سعدی کی تصنیفات سے ہے اور اسکا ذکر اور اسکے مصنف کا تذکرہ اول ہی بیان ہوچکا ہے - اسکو بھی مصنف نے شاہنامہ ہی کے بحر متقارب مثمن مقصور پر لکھا ہے اور اسکی بھی تقطیع اسیطرح فعولن فعولن فعولن فعول ہے - نگنجد فعولن - کرمہا فعولن - بحق در فعولن - قیاس فعول -

متکبر - مغرور Proud

سقلاب - نام ولایت ترکستان -

ہمجنس و ہم قلم - ہم یعنی شریک -

طناب - رسی - Rope

بتدریج - رفتہ رفتہ -

سنجل - جلا کرنے والا -

زبان بستہ - خاموش -

ید - ہاتھ - Hand

زرع - کھیت -

لغزد - مضارع ہے مصدر لغزیدن کا -

یعنی پھسلے -

شنعت - طعن و بدگوئی -

قفا - پیٹھ پیچھے -

مفر - بھاگنے کی جگہ - ظرفیت کا -

مادہ فر -

زوبین - چھوٹا نیزہ - Short spear

استوار - مضبوط -

جاسوس - مخبر - Spy

استعانت - مدد کی طلب -

تمام شد